

4359

M-31

Б. Маннонов, Г. Остонова, Ш. Камолиддин

Амир Темурнинг туркий ёрлиғи

المنظور
الى
الامير
تمور محمد بهادر خان
سنورم

Тошкент-2005

Узб. 2

0

M-31

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райхон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти
Темурийлар тарихи давлат музеи

Б. Маннонов, Г.Остонова, Ш.Камолиддин

АМИР ТЕМУРНИНГ ТУРКИЙ ЁРЛИҒИ

B 14551

O' z M U
ilmiy kutubxonasi

Тошкент – 2005

Ушбу илмий рисолада муҳим тарихий ҳужжат – Амир Темурнинг фармойишига мувофиқ Хоразмдаги Абу Муслим авлодлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган туркий (эски ўзбек) да битилган ва унинг шахсий муҳри билан тасдиқланган Ёрликнинг топиллиш ва ўрганилиш тарихи, унинг факсимиле сурати, араб имлосидаги матни ва ҳозирги ўзбекчага табдили, шунингдек илмий изоҳлар ва тарихий воқеалар таҳлили берилган.

Рисола тарихчилар, талабалар ва умуман Туркистон тарихи, хусусан, Темурийлар даври тарихи билан қизиқувчи барча ўқувчилар учун мўлжалланган.

Б. Маннонов, Г.Остонова, Ш.Камолиддин. *Амир Темурнинг туркий ёрлиги*.
Тошкент, 2005. 50 бёт.

Масъул муҳаррир: Н.Н.Хабибуллаев

Тақризчилар: т.ф.н., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими
Қ.Муниров; т.ф.н. О.Бўриев

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Темурийлар тарихи давлат музейининг қўшма илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилди.

Ушбу рисола Фан ва технологиялар маркази томонидан ажратилган маблағ ҳисобига босилди.

© Темурийлар тарихи давлат музейи

*Биз ким – Малик-и Турон,
Амир-и Туркистонмиз,
Биз ким – миллатларнинг
энг қадими ва энг улуғи,
Туркнинг бош бўғинимиз.*

Амир Темур

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида Амир Темур девонига мансуб муҳим бир ҳужжат сақланади¹. У Амир Темур фармойишига мувофиқ битилган ва муҳри билан тасдиқланган махсус ёрлиқ бўлиб, Ўрта Осиёдаги Абу Муслим авлодлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган. Ёрлиқ бизгача етиб келган шу мазмундаги ёрлиқлар ичида энг нодир ҳужжат сифатида беқиёс кадр-қимматга эгадир². Ёрлиқ Самарқанд қоғозига туркий тилда чиройли настаълиқ хати билан битилган ва унинг ҳажми бир варақ (ўлчови 29 X 47 см), 11 сатр дан иборат. Вақт ўтиши билан қоғоз анча уринган, шу туфайли унинг айрим сўзларини ўқиш мушкуллашган. «Ёрлиқ» нинг биринчи ва учинчи қаторларининг ўнг томонида бодом шаклидаги муҳр босилган³. Муҳрнинг ўрта қисмида йирик ҳарфлар билан «Амир Темур Кўрагон бин Тарағай» деб ёзилган. Муҳрнинг ҳошиясида эса майда ҳарфларда ёзилган ва ўқилиши қийин Куръони Карим оятлари келтирилганлигини тахмин қилиш мумкин. «Ёрлиқ» бутун борлиғича шоҳи матога ёпиштирилган ҳолда таъмирланган.

ЁРЛИҚНИНГ ТОПИЛИШ ТАРИХИ

Ёрлиқ бошқа юзлаб тарихий ҳужжатлар каби Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондига келиб тушганига қадар жуда узоқ ва мураккаб йўлни босиб ўтган. Ўз вақтида ушбу ҳужжат ҳақида «Туркестанские ведомости» рўзномасида дастлабки хабар босилган эди⁴. Унда ўша пайтларда Туркистонда руслар томонидан тузилган қадимшунослик тўғарагининг навбатдаги кенгаши тўғрисида берилган хабарда Н.П.Остроумовнинг маърузаси тингланганлиги ва у ўз нутқида

Амир Темур даврига оид топилган янги бир ҳужжат ҳақида тўхталиб ўтганлиги ҳикоя қилинганди. Рўзноманинг хабарига қараганда, бу ҳужжат Соҳибқирон томонидан 780/1378-79 йилда Хоразмдаги Дархон-ота мавзесида истиқомат қилувчи Абу Муслим авлодларига берилган имтиёзлар ҳақидаги «Ёрлиқ» бўлган. «Иноятнома-Ёрлиқ» Туркистон генерал-губернатори Хева хонлигига хизмат сафарига юборилган генерал А.Д.Калмиковга илтифот юзасидан Хева хони томонидан тортиқ этилган бўлиб, шундан сўнг у ўз навбатида шарқшунос Н.П.Остроумов кўлига тушган⁵.

Бизнингча, «Ёрлиқ» Н.П.Остроумов кўлига етиб келгунига қадар ўта муҳим ва муқаддас ҳужжат сифатида Хева хонларининг хос архивида сақланиб келинган. Хева хонлиги 1873 йилда Чор Россияси томонидан босиб олинган, ундаги барча моддий бойликлар қаторида ушбу сарзамин халқи асрлар мобайнида яратган ёзма маънавий бойлиқнинг асосий қисми ҳам мустамлакачилар ўлжасига айланганди. Жумладан, Хева ҳарбий экспедициясига бевосита иштирок этган шарқшунос А.Л.Кун катта ҳажмдаги қўлёзмалар тўплами, бу ердаги нодир қўлёзмалар ва ҳужжатларни йиғиш иши билан махсус шуғулланади⁶.

В.В.Луниининг маълумотларига қараганда, А.Л.Кун ана шу ҳарбий юриш вақтида Хева хонлари томонидан танга қуйиш учун тайёрланган турли давр ва сулолаларга тегишли 200 та қолипни, Жўчилар ҳукмронлиги замонидан қолган 172 та тангаларни, Кўнғирот хонларига тегишли Хева хонларининг 3 нусхадан иборат муҳрларини, Хева хонлари даврига оид этнографик ашё ва уй-рўзгор буюмларини, Хева хонлиги сарҳадларида жойлашган қалъа ва қўрғонларни режа-тархларини ва Хева хонлари архивини йиғиб-тегиб, Санкт-Петербургга олиб кетади. Кейинчалик, у «Хева давлат архиви» ни Петербургдаги император кутубхонасига тақдим этади⁷.

Аmmo биз ўқувчилар ҳуқмига ҳавола қилаётган «Тархон ёрлиги» қандайдир сабабларга кўра, А.Л.Кун кўлига тушмаган. Шунинг учун ҳам у, ҳатто Хева давлат архиви сўнгги йилларда мутахассислар томонидан бирқадар ўрганиш объектига айланганда ҳам архивдаги ҳужжатлар қаторида бўлмаганлиги сабабли мутахассислар назаридан четда қолиб келган.

Чор Россияси томонидан Ўрта Осиё хонликлари босиб олинган, бу минтақадаги аграр-иқтисодий масалалар рус ҳукуматини биринчи навбатда қизиқтирган. Ер-сув муносабатлари, солиқлар, олди-сотди ишларини ўрганиш, бунинг учун шу масалалар билан боғлиқ ҳужжатларни тўплаш учун шошилинч

чора-тадбирлар кўрила бошлаган. Ўз мустамлакаларидан мумкин қадар кўпроқ даромад олиш мақсадида улар нафақат кирим-чиқим дафтарлари, шу билан бирга вақфномалар, ёрликлар, тархон-иноятнома ва ҳукминомаларни ҳам қайта назардан ўтказишни маҳаллий маъмурлардан, жумладан хонлардан ҳам талаб қилганлар. Масалан, XIX асрнинг 80-йилларида Хўжа Аҳрор Валийнинг ер эгалигига доир мол-мулк ҳужжатларни ўрганиш юзасидан махсус комиссия тузилади.

Ундан ташқари, Ўрта Осиёдаги йирик дин арбоблари мол-мулкига доир вақфнома, ёрликларни топишни ана шу масалага алоқадор ҳар уччала хонлик сарҳадларида ҳужжатларни тўплаб боришни ўз вакиллари гарданига муҳим вазифалардан бири сифатида юклаб қўйилади. «Хизмат сафарлари» вақтида ҳамма жойда қадимшунос – қизиқувчи тарихчи, этнограф, нумизмат сифатида материаллар йиға бошлайдилар. Бу соҳада мустамлакачилар ҳатто хизмат сафарида юрган ҳарбийларидан ҳам «унумли» фойдаланадилар. Жумладан, 1910 йилда Хевага Туркистон генерал-губернатори томонидан «хизмат сафари» га жўнатилган шарқшунос – ишқибоз генерал А.Д.Калмиковга ҳам шундай вазифа топширилган бўлса ажаб эмас. У Хева хони Муҳаммад Раҳим II (Феруз) нинг вафоти ва Исфандиёрхоннинг тахтга ўтириши муносабати билан ҳам «таъзия» билдириш, ҳам янги хонни «муборақбод» этгани бориб, ёш хон билан учрашади, у билан олиб борилган махсус суҳбатларда унга Оқподшо билан Туркистон генерал-губернаторининг талаб ва истакларини етказди. Суҳбатлардан бирида Исфандиёрхон А.Д.Калмиковнинг нодир ҳужжатларга «ўч» лигини ҳисобга олиб, унга хушомад тариқасида Амир Темур томонидан Хева хонлигидаги Абу Муслим авлодларига берилган «Ёрлик» ни тортиқ этади⁸.

ЁРЛИҚНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Генерал бу нодир «Ёрлик» ни Туркистон генерал-губернаторига келтириб топширгач, бу ҳақда тезда Санкт-Петербургга хабар берилади. Марказдан ҳужжатни зудлик билан рус тилига таржима қилиниши талаб қилинади. Шу тариқа Амир Темур муҳри босилган ушбу «Тархон – Ёрлик»⁹ Туркистондаги «Ишқибоз қадимшунослар клуби» нинг раиси шарқшунос Н.П.Остроумовга таржима қилиш учун топширилади. У «Ёрлик» ни рус тилига таржима қилиб, ўрганиб чиққач, «Клуб» нинг навбатдаги йиғилишида бу ҳақда ахборот беради ва «ушбу «Ёрлик»

бир неча бор Хоразмга уюштирган ҳарбий юришларида Амир Темурга хайрихоҳлик кўрсатган аҳоли қатламларига имтиёзлар бериш ниятида амалга оширилган тadbирлардан бири бўлса керак», - деган фикр билдиради. Унинг бу тарздаги юзаки талқини масаланинг асл моҳиятидан жуда йироқдир, албатта.

«Туркестанские ведомости» газетасининг навбатдаги сонида¹⁰ Н.Остроумов ушбу ҳужжатнинг русча таржимасини ва унга ёзган айрим изоҳларини эълон қилади. Ҳужжатни шарҳлар экан, у гўё Амир Темур Хоразмга томон уюштирган сўнги зафарли юриши вақтида «якши кайфият устида Дархон-ота одамларининг илтимосини инобатга олган бўлса керак», - деган тарзда яна юқоридаги фикрини такрорлайди. Айни вақтда у бу ҳужжатнинг ўша давр тарихини ўрганишда муҳимлигини таъкидлаб, унда иноқ, оталиқ, тўқсовул, чандовул, удайчи, элчи, йўлчи, қушчи, олиғдор, таҳсилдор, шунингдек ақо, арбоб, қози ва муҳтасиб каби расмий вазифаларнинг ҳамда аҳолидан олинadиган олиқ-солиқлар қаторида никоҳона ва муҳтасибона, хирож ва бож каби солиқларнинг санаб ўтилганлигини айтган¹¹.

Орадан кўп ўтмай, ўша йил, яъни 1910 йил 5 декабрида яна «Туркестанские ведомости» газетасида Н.П.Остроумовнинг ушбу ҳужжат таржимаси хусусида Л.А.Зимин томонидан билдирилган айрим эътирозларга берган жавоби эълон қилинади¹². Шу тарзда «Ёрлиқ» нинг дастлабки ўрганилиши, асосан, уни рус тилига таржима қилиш билан чекланади.

Ўшандан буён бу тарихий ҳужжат юзасидан махсус тадқиқот олиб борилгани йўқ. Хайриятки, у кўплаб бошқа муҳим тарихий манбаълар қатори йўқ бўлиб кетмасдан, бизгача етиб келган. Марҳум академик Иброҳим Мўминов Соҳибқирон ҳақида махсус рисола ёзиш учун ёзма манбаълар билан танишар экан, Шарқшунослик институти фондида ушбу ҳужжатга дуч келади¹³. 1968 йилда И.Мўминов ёзма ва босма манбаълар асосида «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли»¹⁴, деб аталган рисоласида ушбу ҳужжатнинг фото аксини муқова ортига илова қилади. Унинг тагига «Амир Темур бин Муҳаммад Тарағай Баҳодирнинг муҳри босилган фармон (1391)»¹⁵ деган тушунтириш берилган. «Бу фармон, деб таъкидлайди И.Мўминов рисолада, туркий (эски ўзбек) тилда ёзилган бўлиб, унда Абу Муслим авлодларига берилган имтиёзлар ҳақида гапирилади. Бу ва бунга ўхшаш бошқа ҳужжатлар тарихчи, иқтисодчи ва тилшунос олимларимизни қизиқтириши лозим»¹⁶.

“ЁРЛИҚ” - МУҲИМ ТАРИХИЙ ҲУЖЖАТ

“Ёрлиқ” нинг муҳим тарихий ҳужжат эканлиги ҳақида гап кетар экан, назаримизда, биринчи навбатда, унга мўнғилларнинг 150 йиллик зулмидан озод бўлган ва эркинлик туғини кўтарган Ўрта Осиёда Амир Темур томонидан мустақил давлат атрибутларини жорий этиш ва мустақамлашга қаратилган тадбирлардан гувоҳлик берувчи ниҳоятда қимматли ёзма манбаълардан бири сифатида ёндошилмоғи лозим бўлади.

Амир Темур Мовароуннаҳрни озод қилгач, бу ерда истиқомат этувчи кўпчилик аҳоли туркий халқлар тилига ривож беришга ҳаракат қилади. Бу ҳол унинг сиёсий ва ҳарбий таянчи бўлган туркий қабилаларнинг бир мақсад йўлида жипслашувига шароит яратади. Биз фикр юритаётган “Ёрлиқ” Соҳибқироннинг ана шу борадаги фаолиятига ёрқин далилдир. Ҳужжат “Абу-л-Музаффар Хайр (?) ал-Мансур Амир Темур Муҳаммад Баҳодирхон сўзим”, деб бошланади. Айрим далилларга қараганда, айнан бўлмасада, ана шу тарздаги туркий калима билан хат бошланиш услуби Соҳибқироннинг ўз номидан ёзилган фармон, ёрлиқ ва ҳатто халқаро ёзишмаларига ҳам тааллуқли бўлганга ўхшайди. Бу нарса Амир Темурнинг ўша пайтда халқаро тил воситасини бажарган форсийда битилган ёзишмаларида ҳам сақланиб қолган. Масалан, Соҳибқироннинг бизгача етиб келган француз қиролига йўллаган форсий мактуби бунга далил бўла олади. Ушбу мактубнинг биринчи жумласи «Амир Темур Кўрагон сўзимиз» шаклидаги туркий жумла билан бошланган¹⁷.

Манбаъларнинг шохидлик беришича, Соҳибқирон ўз салтанатининг кейинги чорак асри ичида амалга оширган сиёсатида бунга айниқса қаттиқ эътибор қаратган. Йирик шарқшунос Аҳмад Закий Валидий Тўғоннинг таъкидлашича, бу даврда Амир Темур империясидаги барча воқеалар шарҳи ва ҳарбий соҳага тааллуқли сипоришлар тарихда “уйғур ёзуви” номини олган қадимги туркий ёзув билан аввал туркий (эски ўзбек) тилда ёзилиб, сўнгра мирзолар томонидан форсийга ўгирилган¹⁸. Амир Темурнинг ўзи бу ёзувни бемалол ўқий олган бўлса керак. Бунга шу нарса шохидлик берадики, Дамашқда унинг изми билан битилган гарб мамлакатлари географиясига оид асар шахсан Соҳибқирон ўқиши учун шошилган суратда “арабчадан мўғилийга, яъни қадимги туркий имлодаги туркий тилга таржима қилинган”¹⁹. Империя пойтахти Самарқанддаги олий

маҳкамалардаги ҳужжатларнинг шу ёзувлар билан туркийда олиб борилганлигини Руи Гонсалес де Клавихонинг қуйидаги сўзларидан ҳам билиб олса бўлади: "Дарёнинг (Аму) нариги қирғоғидаги жойларда истиқомат қилувчи самарқандликлар, - деб ёзади у ўз кундаликларида, - фойдаланиладиган ёзувни дарёнинг бу қирғоғидагилар тушунмайдилар ва ўқий олмайдилар. Сеньор (Амир Темур) шу имлода ўқиб ёзадиган бир неча мирзоларни ўз ҳузурида сақлайди"²⁰.

Амир Темур даврида тикланган қадимги туркий ёзувда давлат ишларини олиб бориш анъанаси Мовароуннаҳрда Амир Темурдан кейин ҳам маълум муддат давом этганлиги ҳақида маълумотлар бор. Масалан, В.В.Бартольд 1902 йилда Туркистонга қилган илмий сафари ҳисоботида "Султон Умаршайх Баходир сўзимиз", деб бошланган бир ёрлиқни қўлга киритганлигини маълум қилади ва 877/1472-73 йилда "уйғур" ёзувида туркча битилган бу ёрлиқни Бобурнинг отаси Умаршайх (869 – 899/1465 - 1493 йиллар) га тааллуқли эканлигини таъкидлайди. Бу ҳужжатда Жонхўжа исмли марғилонлик зодагонга "суюрғол", яъни мулк сифатида бир мавзени бермоқлик ҳақида сўз боради²¹. Афсуски, ҳозирча Соҳибқироннинг ўз ҳукмронлиги даврида эски туркий ёзувида битилган бундай ҳужжатлар мутахассислар қўлига етиб келмаган.

Ушбу ёрлиқ воситасида Амир Темур давлатидаги расмий тил тўғрисида билдирилган фикрларимизнинг тасдиғи сифатида бошқа бир мисолга ҳам мурожаат қилмоқчимиз. Маълумки, ҳар бир давлатнинг мустақиллик белгиларидан бири унинг пул бирлиги – миллий валютасининг мавжудлигидир. Амир Темур Ўрта Осиёда мўнғиллар зулмидан озод бўлган бир бутун давлатни ташкил этар экан, унинг сарҳадларида илгарилар бу ерда муомалада бўлган пулларни алмаштириш, янги ҳокимият номидан турли қийматга эга бўлган тангаларни зарб этиш ишини зудлик билан йўлга қўйди.

Маълумки, Амир Темур Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга олган бўлсада, Чингизийлар авлодига мансуб бўлмаганлиги учун ўзини хон деб эълон қила олмайди. 150 йил мобайнида ўрнашиб қолган қатъий урф-одатга мувофиқ, бу даврда фаҳат Чингизхонга бевосита алоқадор бўлган кимсаларгина бу юксак лавозимга кўтарилиши мумкин бўлган. Бу удумнинг нақадар чуқур илдиз отганлигини шундан ҳам билса бўладикки, ҳатто Амир Темурдек забардаст зот ҳам уни бузишга журъат қила олмайди. 1402 йилгача унинг империясида номига бўлса ҳам Чингиз сулоласидан бўлганлар хон кўтарилиб қўйилади. Амалда бутун

ҳокимият Амир Темур ихтиёрида бўлишига қарамай, давлат тарафидан зарб қилинган барча тангалар ана шу қўғирчоқ хонлар номидан сўқилган.

Аmmo бу масалада Амир Темур томонидан гоаят муҳим, эҳтимол ҳал қилувчи бир омил жорий этилганди: барча хилдаги тангаларда хоннинг номи билан бир қаторда Амир Темур номи ҳам зарб этилиши шарт бўлган. Нумизматика соҳасининг йирик мутахассиси И.Тўхтиевнинг бу соҳада олиб борган тадқиқотлари шуни кўрсатадики, Соҳибқирон бу тангаларнинг олд томонига Қуръони Каримдан калима ёздирган, тўрт томонига эса тўрт халифа: Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али номларини зикр қилдирган. Тангаларнинг орқа томонига эса: «Суюрғотмишхон ёрлиги Амир Темур Кўрагон акмону», деб ёзилган. Айримларида эса: «ас-Султон Маҳмуд . . . Амир Темур Кўрагон сўзи (м) халлада Аллоҳ мулкаҳу» ёки «Султон Маҳмудхон, Баҳодур Темурбек Кўрагон халлада Аллоҳ мулкаҳу» сўзлари зарб этилган²².

И. Тўхтиев маълумотларига қараганда, тангалар Туркистоннинг биргина Самарқанд ёки Бухоро шаҳарларида зарб этилмасдан, Эрон, Афғонистон, Озарбайжон каби мамлакатларнинг турли шаҳарларида ҳам зарб қилинган²³. Аммо бу тангалар қаерда зарб этилмасин, уларда юқоридаги мазмун сақланиб қолган. Бундан шуни билса бўладики, Амир Темур, аввало, пул муомаласида ҳам давлат тили туркийни (тангалардаги ёрлиги, ёрлигидан, баҳодир, сўзим каби иборалар буни исботлаб турибди) мустақкам жорий этишга қатъий эътибор қилган. Айни вақтда, ўнлаб мамлакатларни ўз измига олган буюк империяни ташкил этганда ҳам ўз пулларини ҳамма жойда зарб эттириб, бу буюк давлатнинг асоси ва таянч нуқтаси Туркистон бўлганини намойиш этган.

Шунингдек бу ҳол ушбу ёрликнинг туркий тилда битилганлиги бежиз эмаслигини, унинг замирида Амир Темурнинг давлатчилиқни барқарор қилишда бошданоқ туркий тилга ҳам катта эътибор берганлигини кўрсатади. Ушбу ҳужжат Амир Темур фаолиятининг биринчи даврида, яъни унинг хорижий юришлари бошланмасдан олдин араб имлоси билан туркийда тузилганга ўхшайди. Афтидан ҳали бу вақтда Девон ишлари юқорида айтилган эски туркий имлога тўла кўчирилмаган бўлса керак.

Туркий тилга эътибор ва унинг ривожланишига ғамхўрлик фақат Амир Темур даврида эмас, балки унинг авлодлари, хусусан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур даврида ҳам кучли кучли бўлган. Манбаълардан маълумки, Бобур араб алифбоси туркий тилнинг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ акс этдира олмаганлигини ҳисобга

олиб, қадимги туркий ёзув ва араб алифбоси рамзларидан фойдаланган ҳолда ўзининг янги ёзувини ихтиро қилган. "Хатт-и Бобурий" номи билан машҳур бўлган бу ёзув 28 та ҳарфдан иборат бўлиб, Бобур бу хатда битилган номалар ва шеърларни ўз ўғиллари ва яқинларига юборган. Бобур бу хатни давлат бошқарувида қўлланилишини ҳам тарғиб қилган ва унинг кенгроқ тарқалиши учун бу хатда "Мусҳаф", яъни Қуръон-и Каримнинг матнини кўчириб, уни Маккага юборган²⁴. XVI – XVIII асрларда Бобурийлар Ҳиндистонда туркий тилни кенгроқ тарқатиш ва ривожлантириш учун кўп ҳаракат қилганлар. Бунинг учун улар кўплаб турли ҳажмдаги форс-турк, урду-турк ва ҳинд-турк лугатларини тузганлар. Ҳозирги вақтда Ҳиндистон кутубхоналарида бундай лугатлардан 100 дан зиёд нусхалари сақланиб турибди²⁵. Бу лугатларга тадқиқотчиларнинг қўли ҳали умуман тегмаган. Улардан фақат биттаси яқинда Тошкентда нашр этилди²⁶.

"ЁРЛИҚ" НИНГ ТИЛИ ҲАҚИДА

Туркий тилларнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи жуда ҳам эски замонларда бошланган бўлиб, уларнинг энг қадимги ҳолати ("прототурк тили") мелоддан олдинги III – II йилликларга бориб тақалади. Ёзув масаласига келганда, бу масала бироз мунозарали бўлиб турибди. Хитой манбаъларидаги маълумотларга кўра, мелоддан олдинги III – II асрларда хуннларнинг ўзига хос ёзуви мавжуд бўлган²⁷. Ўрта Осиё ҳудудларида мелоддан олдинги V асрдан бошлаб мелодий II – III асрларга қадар ишлатилиб келинган "номаълум ёзув" ёки "Иссиқ ёзуви" ни айрим олимлар энг қадимги туркий ёзув намунаси деб ҳисоблайдилар²⁸. Яна бир гуруҳ олимлар қадимги шумер ва элам тилларида эски турк (прототурк) тилининг асоратлари мавжудлиги ҳақида фикр юритадилар²⁹. Лекин ҳозирча бизгача сақланиб қолган ва ўқилиши аниқ бўлган туркий тиллардаги илк ёзма ёдгорликлар фақат мелодий VI – VII асрларга мансуб деб дадил айтиш мумкин³⁰.

Турли даврларда туркий тилларда битилган ёзма ёдгорликлар тил хусусиятлари жаҳатдан бир-биридан фарқ қилган. Қадимги туркий ёдгорликларда қўлланилган ёзма адабий тил фақат бир шева ёки тилга тегишли бўлмасдан, одатда бир неча шевалар асосида тузилган терма тил бўлган, ва унинг асосини қарлуқ-уйғур, ўғуз ва қипчоқ шеваларининг лексикаси ташкил этган. Адабий

тилнинг ўзгариб бориши кўпинча сиёсий ҳолат билан ҳам боғлиқ бўлган. Агар Турк хоқонлиги (VI – VIII асрлар) ва Қорахонийлар даврида (XI – XII асрлар) ишлатилган туркларнинг адабий тилида қарлуқ ва қипчоқ элементлари кўпроқ бўлган бўлса³¹, Салжۇқийлар (XII аср) ва айниқса Хоразмшоҳлар даврига келиб (XIII асрнинг боши) адабий тилда ўғуз элементлари кучайиб кетган³². XIII – XIV асрларда Хоразм туркларининг шеваси асосида тузилган ёзма тил ғарбий минтақаларда, хусусан, Хуросон, Олтин Ўрда, Қрим ва ҳатто Мисрда ҳам адабий тил сифатида кенг ишлатилган³³. Шу даврнинг ўзида Чингизийлар ҳумронлиги кучлироқ бўлган шарқий минтақаларда, хусусан, Ўрта Осиёда қарлуқ шеваси асосидаги адабий тил ривожланишда давом этган ва ҳатто айрим асарлар, хусусан, “Муҳаббат-нома” ва “Меърож-нома”, уйғур ёзувида ҳам кўчирилган³⁴. Тилшуносликка оид адабиётда бу тил “чиғатой” тили деб ҳам аталади. Айни шу адабий туркий тил Амир Темур ва Темурийлар даврида ҳам ишлатилган. Бу тил ўша даврда Ўрта Осиёнинг барча туркий халқлари, шу жумладан кўчманчи қабилалар учун, адабий ёзма тил вазифасини ўтаган бўлиб, ундан ташқари кўчманчи ва ўтроқ халқлар, шунингдек туркий тилли ва эроний тилли халқлар орасидаги мулоқотларда халқаро тил воситаси вазифасини ҳам ўтаб келган³⁵.

Бизнинг “Ёрлиқ” тили ҳам худди шу “чиғатой” тилида ёзилган бўлиб, Алишер Навоий ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарларининг тилига ўхшаб кетади. Бу тилнинг асосий хусусиятларидан бири шуки, унинг асосини эски қарлуқ ва уйғур элементлари ташкил этса ҳам, унда араб ва айниқса форс тилининг таъсири жуда ҳам кучли бўлган. Буни биз “Ёрлиқ” нинг матни мисолида яққол кўришимиз мумкин. Ундаги жумлаларнинг ички тузилиши туркий тил қоидаларига бўйсинган ҳолда тузилган, лекин жумла ичидаги кўп иборалар араб ва форс тилидан ҳеч ўзгаришсиз айнан ўз шаклида киритилган.

Темурийлардан кейинги даврларда бу адабий тил деярли ўзгаришсиз XX аср бошларигача кенг қўлланилиб келган ва айрим манбаъларда баъзан “сарт тили” деб ҳам аталган. Сиёсий ҳукмронликга эга бўлган Дашт-и Қипчоқ ўзбеклари ҳам Ўрта Осиёнинг маҳаллий турклари (“сартлар” ва “чиғатой” турклари) нинг бой маданиятини қабул қилиб, Шайбонийлар, Аштархонийлар ва улардан кейинги хонлиқлар даврида форс тили билан бир қаторда шу тилда ҳам иш юритилган ва асарлар ёзилган. “Ўзбек” атамаси ўша даврда сиёсий маънога эга бўлиб, Ўрта Осиёнинг барча туркий ва баъзан туркий бўлмаган аҳолисига нисбатан ҳам қўлланилган. Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) нинг ёзишича, “Туркистон қадимда ҳам,

ундан кейинги даврларда ҳам, Тур ибн Ёфас авлодларининг юрти ва яшаган ери бўлган . . . Бу мамлакатнинг аҳолиси турли даврларда турлича номлар билан аталиб келинган. Тур ибн Ёфас даврдан Мўғул-хон давригача уларнинг ҳаммасини *турк* деб атаганлар. Мўғул-хон даврига келиб, уларни *мўғул*, Ўзбек-хон даврига келиб эса ва шу вақтга қадар бу мамлакатнинг барча аҳолиси *ўзбек* деб аталиб келинади. Лекин узоқ мамлакатларда Турон аҳолисини олдиндагидек ҳали ҳам *турклар* деб атайдилар³⁶.

Бу маълумотдан кўриниб турибдики, "ўзбек" атамаси ўша даврда "турк" ва "Туркистон" атамаларининг синоними сифатида ҳам ишлатилган. Бу ерда шуни қайд этиш жоизки, XX аср бошларидаги жадидлар сиёсий-маданий ҳаракатининг вакиллари ҳам *ўзбек* этнонимига *турк* этнонимининг синоними сифатида қараганлар. XVI – XVIII асрларда Ғарбий Европада чизилган сиёсий ва географик хариталарда ҳам бутун Ўрта Осиё ҳудудлари³⁷ *Usbek* (*Usbec*, *Usbeck*, *Vsbek*) ва *Uzbekia* (*Usbechia*), унинг айрим қисмлари эса *Usbek Bucharia*, *Usbek Bochara*, *Usbek Chowaresmia*, *Usbek Mawaralnahra*, *Usbek Turkistan*, *Usbek Turan*, *Usbek Tartaria*, *Usbek Zagatay* сингари номлар билан аталган³⁸. Шуниси аҳамиятлидирки, мазкур хариталарда бу номларнинг барчаси этноним сифатида эмас, балки топоним, яъни жой номи (худудий бирлик, мамлакат, вилоят) сифатида ишлатилган. Уларнинг ичидаги бир харита эса алоҳида аҳамиятга эга. У 1730 йилда Ўрта Осиёга саёҳат қилган юнон картограф олими Василио Ватаче қаламига мансуб бўлиб, унда Сирдарёнинг ўрта ва юқори оқими ҳавзасидаги ерлар *Tourkistan*, яъни Туркистон, Амударёнинг ҳавзасидаги барча ерлар (Орол денгизидан тортиб Помир тоғларигача) эса *Özbekistan*, яъни, Ўзбекистон деб аталган³⁹. Демак, "ўзбек" этноними XVI – XVIII асрларда Ўрта Осиёнинг барча аҳолисини бирлаштириб турувчи сиёсий маънога ҳам эга бўлган. Бу ердаги маҳаллий аҳолининг маданий қадриятлари эса Ўрта Осиё ҳудудларида қадимдан яшаб келган ўтроқ ва шаҳар туркларига ва улар билан кўшилиб кетган эроний тилли халқларга тегишли бўлган. Бундай ҳолни Ўзбекистонда ҳозирги кунда ҳам ҳам кузатиш мумкин.

Маълумки, тил – миллатнинг кўзгусидир. Ҳозирги ўзбек адабий тили фақат "чигатоӣ" ва "сарт" тилларининг давомчиси бўлиб қолмасдан, улардан олдинги адабий туркий тилларнинг ҳам давомчисидир. Ҳозирги ўзбек адабий тили ўзининг тил хусусиятларига кўра уйғур адабий тили билан бир қаторда Турк хоқонлиги даври (VI – VIII асрлар), Қорахонийлар даври (XI – XII асрлар), ва айниқса

Хоразмшоҳлар даври (XIII – XIV асрлар) нинг адабий тилларига энг яқин турган замонавий туркий тиллардан биридир. Демак, айтишимиз мумкинки, ҳозирги ўзбек адабий тили қадимги ўтроқ туркларнинг маданий қадриятларини ўзида жам этган бўлиб, уйғур тили билан бир қаторда, уларнинг адабий ва илмий анъаналарини давом этдириб келмоқда⁴⁰ Советлар даврида ўтказилган миллий чегаралаш жараёнида ушбу тил ҳозирги ўзбек адабий тилининг асосини ташкил этган, унга яқин бўлган лажжаларда сўзлашувчи барча ўтроқ аҳоли эса "ўзбеклар" деб атала бошланган. Шунинг учун жаҳон тарихшунослигида ҳам ўзбеклар қадимги туркларнинг авлодлари, "Ўзбекистон" топоними эса Ўрта Осиё маъносида қўлланилиб, "Туркистон" тарихий топонимининг меросхўри сифатида қаралади⁴¹.

АБУ МУСЛИМ

Ёрликда айтилишича, унда санаб ўтилган имтиёзлар Абу Муслим авлодларидан бўлган саййидларга берилган. Бундан кўринадики, Ислом динини ёйишда муҳим мавқеъ тутган 'Аббосийлар халифалигининг йирик сиёсий ва ҳарбий арбобларидан бири Абу Муслим номи орадан неча юз йил ўтишига қарамай Амир Темур даврида ҳам Ўрта Осиё сарҳадларида катта эътиборга молик бўлган. Бунинг сабабларидан бири, эҳтимол, халқ орасида афсонавий қаҳрамонга айланган бу шахснинг фаолияти маълум даражада Ўрта Осиё ҳудудлари билан ҳам бевосита боғлиқ бўлганлигидадир.

Абу Муслимнинг тўлиқ исми 'Абд ар-Раҳмон ибн Муслим ибн Шанфир-руз ал-Марвазий ал-Хуросоний (100–137/718 – 755) бўлиб, у Хуросон ва Мовароуннаҳрда Умавийлар (41 – 132/661 – 750) ҳукмронлигига қарши кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилган. Бу кўзғолон тарихда "Абу Муслим кўзғолони" номини олган. 129/747 йилда кўзғолончилар Умавийларнинг Хуросондаги волийси Наср ибн Сайёрни енгиб, Марв шаҳрини эгаллаганлар. 130/748 йилда улар халифалик пойтахти – Дамашққа юриш қилиб, халифа Марвон II (127 – 132/744 – 750 йилларда ҳукм сурган) ни тахтдан ағдарадилар. Натижада халифалиқда сиёсий ҳокимият ўзгариб, Умавийлар ўрнига 'Аббосийлар сулоласи (132 - 656 /749 - 1258) ҳукм сура бошлайди. Янги 'Аббосий халифаси 'Абд Аллоҳ ас-Саффоҳ Абу

Муслимни⁴² Хуросонга волий этиб тайинлайди. У вақтлар Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари ҳам Хуросон сарҳадларига кирарди.

Абу Муслим Хуросонда волий бўлиб турса-да, ўз ҳарбий маҳорати билан тез орада Аббосийлар халифалигининг кўзга кўринган лашкарбошиси сифатида катта эътибор қозонади. Унинг халифаликда тобора ортиб бораётган шухрати, айниқса кўшин орасидаги нуфузи Бағдод ҳукмдорларига тинчлик бермай қўяди. Янги тайинланган халифа ал-Мансур (136 – 158/754 – 775 йилларда ҳукм сурган) Абу Муслимни ҳийла билан Бағдодга чақиртириб, унга турли бўҳтонларни юклайди ва аъёнлар олдида: "Сен ўз хизматингни бизга бўлган садоқатинг рамзи сифатида амалга оширганинг йўқ; уларнинг барчаси бизнинг сулоламизга коинотнинг ҳамдамлиги ва худонинг марҳамати сифатида намоён бўлди", - дейди ва соқчиларга Абу Муслимни қатл этишни буюради⁴³.

Абу Муслимнинг асл келиб чиқиши номаълум бўлиб, манбаъларда бу ҳақда турли хил маълумотлар келтирилади. Айрим маълумотларга кўра, Абу Муслим асли араб ёки форс бўлиб, *Бану Ижл* қабиласида туғилиб, улар орасида вояга етган ва дастлаб Исфаҳон ёки Куфада яшаган⁴⁴. Унинг онаси Вашика исмли аёл бўлгани учун, уни Ибн Вашика деб ҳам аташган⁴⁵. Бошқа маълумотларга кўра, унинг асли Хуросонлик, аниқроғи Марвлик⁴⁶ бўлиб, шунинг учун ҳам у ал-Марвазий ва ал-Хуросоний деб аталган⁴⁷. Абу Муслимнинг асл келиб чиқиши Хуросонлик ўғузлар билан боғлиқ бўлганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Айрим маълумотларга кўра, унинг шахсий кутубхонасида ўғузларнинг муқаддас китоби "Ўғуз-нома" нинг паҳлавий тилидаги нусхаси сақланган бўлиб, бу китоб унга отабоболаридан мерос бўлиб қолган⁴⁸. Ўша даврда «Ўғуз-нома» нинг фақат иккита нусхаси мавжуд бўлса, улардан бири Абу Муслим қўлида бўлган. Унинг муаллифи Улуғхон-Ота Битикчи ва яна бир қатор туркий битикчилар бўлган. Бу китобнинг дастлабки туркий тилдаги нусхаси сасоний шоҳ Хусрав I Ануширвон (531 – 576 йилларда ҳукм сурган) вазири Бузург Меҳр Бахтагоннинг қўлида бўлган ва ўша даврдаёқ ўрта форс (паҳлавий) тилига таржима қилинган⁴⁹. 211/826-27 йилда халифа Ҳорун ар-Рашид (170 – 198/786 – 809 йилларда ҳукм сурган) дан бошлаб халифа ал-Мутаваккил (232 – 247/847 – 861 йилларда ҳукм сурган) гача бўлган Аббосий халифаларининг саройида хизмат қилган Суриялик насроний олим Жиброил ибн Бахтишу⁵⁰ бу китобни араб тилига таржима қилган⁵¹. Шуниси диққатга сазоворки, вазир Бузург Меҳр Бахтагон ҳам асли Марвлик бўлган⁵². Айрим олимларнинг фикрига кўра, бу вазир кейинги асрларда тузилган «Китоб-и

Коркут» номли китоб таркибига кирган қадимги ўғуз афсоналарида ҳам тилга олинган бўлиб, улардаги Дегегез исми қаҳрамон билан бир шахсдир. Дегегез (Тепакўз) сўзининг маъноси "бахайбат махлуқ" (циклоп) бўлиб, у форсча Бузург Меҳр исмининг туркча калькаси⁵³.

Бу ерда яна шуни қайд этиш лозимки, Хусрав I Ануширвон турк хоқони Истами-хоннинг қизига ўйланган ва Буюк Турк хоқонлиги билан иттифоқдош ва яқин алоқада бўлган. Византия манбаъларига кўра, Хусрав I Ануширвоннинг энг яқин одамларидан бири турклардан форслар томонига қочиб ўтган Катулф исми эфталит бўлиб⁵⁴, у Фирдовсийнинг «Шоҳнома» сида тилга олинган *хайтал* (эфталит) ларнинг Ғотифар исми подшоҳи билан бир шахс бўлиши мумкин⁵⁵. Бу маълумотлардан кўринадики, Хусрав I Ануширвоннинг атрофидаги энг яқин одамлар орасида унинг хотини билан бир қаторда хуросонлик турклар ҳам бўлган. Вазир Бузург Меҳр Бахтагон ҳам шулар жумласидан бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли бўлмай, унинг иккинчи исми Бахту-хон деб ҳам ўқиши мумкин⁵⁶.

Абу Муслим ўзининг ҳаётини йўлини Куфадаги *Бану Ижл* араб қабиласининг бошлиғи Абу Саллом ал-Ҳаллолнинг шахсий хизматчиси сифатида бошлаган⁵⁷; кейин Абу Муслим Ҳошимийлар уруғига мансуб бўлган 'Али ибн 'Абд Аллоҳ ибн ал-'Аббосга тортиқ қилинган, у эса Абу Муслимни ўзининг ўғли Иброҳимга берган⁵⁸. Бу маълумотлардан кўринадики, Абу Муслим эрта ёшлигида кул бўлиб, арабларнинг Хуросондаги фатҳ урушлари давомида Марв шаҳридан 3 фарсах узоқликда жойлашган Мохон⁵⁹ қишлоғида асирга олинган ва сўнгра Марвга келтирилган бўлиши мумкин. Маълумки, илк ўрта асрларда турклар Хуросон аҳолисининг кўп қисмини ташкил этган бўлиб, улар форслар билан бир қаторда ислом динини қабул қилганлар.

Абу Муслим бошчилик қилган ҳаракат халифаликнинг араб бўлмаган халқларининг *шуъубийъа*⁶⁰ деб аталган сиёсий маданий ҳаракати билан ҳам боғлиқ бўлган, ва унда форслар ва кўрдлар билан бир қаторда Хуросонлик турк ўғузлар ҳам фаол иштирок этганлар. Айрим маълумотларга кўра, Абу Муслим кўшинлари асосан Хуросон туркларидан ташкил топган бўлиб⁶¹, унинг энг яқин одамларидан бири Тархон исми туякаш бўлган⁶². Лекин Абу Муслим ҳаракати арабларга қарши қаратилган дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу ҳаракат аввало фақат Умавийларга қарши ва 'Аббосийлар фойдасига қаратилган⁶³. Абу Муслим кўшинларида ва унинг саркардалари орасида Ҳошимий араблар ҳам кўпчиликини

ташқил қилган⁶⁴. Шу сингари Умавийлар қўшини ҳам араблар ва араб бўлмаганлардан ташқил топган⁶⁵.

Абу Муслим 'Аббосийлар қўлида тарбия олиб ва уларнинг хизматида бўла туриб, улар сингари мўъмин мусулмон бўлган, сунна мазҳабига риоя қилган ва Амин ал-Муҳаммад, Сайф ал-Муҳаммад сингари фахрий исмларга эга бўлган⁶⁶. У ўз фаолияти давомида шиъаларга ҳам кўп таянган бўлса ҳам, ўзи ҳеч қачон шиъа мазҳабига риоя қилмаган, ва маздакийларга яқин бўлган ва имомликга даъво қилувчи ашаддий шиъаларга ҳеч қачон хайрихоҳлик билдирмаган⁶⁷. Лекин шунга қарамасдан, унинг ўлими янги маздакийларнинг⁶⁸ бир неча бор кўзғолон кўтаришига сабаб бўлган, айрим ашаддий шиъалар эса уни "имом" сифатида тан олиб, "абумуслимийга" хаби бир неча оқимларга асос солганлар⁶⁹. Таҳмин қилинишича, Абу Муслим ўзининг тарафига Хуросоннинг кенг оммаларини жалб этиш мақсадида янги диний ташвиқот ҳам олиб борган бўлиб, унда эски динлар, айниқса зардушлик билан боғлиқ бўлган ва халқ орасида кенг тарқалган диний тасаввурларни ислом динига мослаштиришга уринган. Хусусан, у руҳнинг кўчиши ҳақидаги таълимотни кўллаб қувватлаган ва ўзини худонинг янги тимсоли деб эълон қилган⁷⁰.

Абу Муслимнинг ташвиқотчи (*da'i*) лари ва унинг ишининг давомчиларидан бири Исҳоқ ат-Туркий исми бир шахс бўлган. Ўз устозининг ўлиmidан кейин у Мовароуннаҳрга турклар олдига кетиб, улар орасида Абу Муслим пайғамбар бўлганлиги ва ерга Зороастр томонидан юборилганлиги ҳақида ташвиқот олиб борган. Унинг сўзларига кўра, Абу Муслим ўлмаган, у Рей тоғларида яшириниб юрибди ва одамлар орасига янги тимсолда қайтиб келади⁷¹. Туркистон хўжаларининг тарихи баён этилган «Насаб-нома» асарида ёзилишича, Исҳоқ ат-Туркий кўзғолони 150/767-68 йилда бошланган бўлиб, бутун Фарғона водийси, Сирдарёнинг юқори ва ўрта оқими хавзасидаги ерлар аҳолисини қамраб олган. Бу кўзғолон таъсирида Фарғона, Исфижоб, Фороб, Тароз, Сирдарёнинг қуйи оқими, Еттисув ва Шарқий Туркистондаги туркий аҳоли орасида шиъаларнинг янги оқими *кейсонийлар* таълимоти⁷² тарқалган бўлиб, бу оқим тарихда яна *мубаййида*, яъни «оқ кийимлилар» ҳаракати номи остида машҳур⁷³. Лекин айрим олимларнинг фикрига кўра, бу оқимдагиларнинг ҳаммаси ҳам суннага қарши бўлмасдан, хусусан, унинг раҳбари Муқаннаъ аслида ўзини мўъмин мусулмон ва Абу Муслим ишининг давомчиси деб билган⁷⁴.

Қандай бўлмасин, Ўрта Осиёда ислом динининг тўла-туқис ва узил-кесил галабаси айнан Абу Муслим номи билан боғлиқдир. У ҳукм сурган даврда бу ердаги ҳали сақланиб турган барча маҳаллий сулолалар тугатилди. Шу вақтгача улар чиқариб келган тангалар ҳам бекор қилинди. Расмий муомалада фақат араб тили ишлатила бошланди. Ислом динини қабул қилган Бухоро подшоҳи бухорхудот Тағшоданинг ўгли Қутайба ислом динидан воз кечганда, Абу Муслим уни бутун оила аъзолари билан қатл қилди⁷⁵.

Ўрта асрларда Хуросондаги Нисо шаҳри яқинида Абу Муслим мазори қайд этилган⁷⁶. Унинг сиймоси ўрта асрлардаёқ ҳам эроний, ҳам туркий халқлар хотирасида халқ қаҳрамони сифатида сақланиб қолган ва халқ ривоятларида ўз аксини топган. Туркманлар Абу Муслимни ўзларининг аجدодлари қаторида эъзозлайдилар, ва уни бутун умрини кофир форсларга қарши курашга бағишлаган Рустам сингари қаҳрамон сифатида тасаввур этиб келганлар⁷⁷. Туркий халқларнинг араб босқинчиларига қарши миллий озодлик ҳаракатини бошқарган Абу Муслимнинг жасоратлари ҳақидаги ривоятлар кўпчилик туркий халқлар⁷⁸, шу жумладан ўзбек халқ эпосида ҳам сақланиб қолган⁷⁹. Тахмин қилинишича, ҳозирги вақтда мавжуд бўлган барча "Абу Муслим-нома" ларнинг илк нусхасини Маҳмуд Ғазнавийнинг сарой тарихчиси Абу Тоҳир Тусий ёзган⁸⁰. Абу Муслим ҳақидаги бу туркий романнинг ягона қўлёзма нусхаси Венада сақланади⁸¹.

Бу маълумотларнинг ҳаммаси Абу Муслимнинг келиб чиқиши Хуросон ўғулари билан боғлиқ бўлганлигига ишора қилади. Шунинг учун 'Аббосийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келганидан кўп вақт ўтмай, Хуросон турклари форслар билан бир қаторда мамлакатда, эвалло унинг пойтахти Бағдодда ва Ироқнинг бошқа шаҳар ва вилоятлардаги энг юқори ва стратегик жиҳатдан муҳим мансабларни эгаллай бошладилар. Ундан ташқари айрим 'Аббосий халифаларининг хотинлари туркий чўрилардан бўлиб, улардан туғилган тахт меросхўрларининг кўпчилигида туркий қон бўлган⁸². Шунинг учун уларда ҳар доим туркийларга нисбатан бўлган алоҳида эътибор ва лаёқат сезилиб турган. Бир неча 'Аббосий халифаларига *надим* бўлиб хизмат қилган ва уларнинг тарихини ёзган бағдодлик тарихчи олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Яҳё ас-Сулий (вафоти 335/946-47 й.) нинг хабар беришича, халифаларнинг кўпчилиги туркийларнинг кийимини кийиб, уларнинг тилини яхши билганлар ва одатларига риоя қилганлар⁸³.

АБУ МУСЛИМ АВЛОДЛАРИ

"Ёрлик" даги маълумотларга кўра, Абу Муслим авлодлари Туркистонда *саййидлар*, яъни Муҳаммад пайгамбарнинг авлодлари сифатида эъзозланган. Лекин юқорида айтганимиздек, Абу Муслимнинг асл келиб чиқиши номаълум бўлган ва унинг Хуросон туркларига мансуб бўлганлигига ишора қилувчи далиллар ҳам мавжуд. Бундан келиб чиқиб, тахмин қилиш мумкинки, Абу Муслим Хуросон амири вазифасини бажариб турган вақт давомида (132 – 137/750 – 755) саййидлар оиласига мансуб қизга уйланган. Шундан кейин унинг авлодлари ҳам саййид деб ҳисобланган. Манбаълардаги маълумотлардан маълумки, Абу Муслим Самарқанд атрофига девор курдирган ёки эскидан мавжуд бўлган қалъа деворини қайта таъмирлаган⁸⁴. Унинг Самарқандда оиласи бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор⁸⁵.

Ўрта асрларда Бухоро вилоятидаги бир кечта ариқлар ва тумanning номи Абу Муслим номи билан боғлиқ бўлган⁸⁶. Мазкур жой номлари бу ерларда Абу Муслим авлодлари яшаганлигидан далолат беради. "Ёрлик" даги маълумотга асосланиб, фараз қилиш мумкинки, Абу Муслимнинг авлодларидан қайсидир қисми тарихий воқеалар тақозосига кўра, Хоразм диёрига ҳам келиб жойлашганлар. Амир Темур вақтида улар бу ерда эл юрт наздида саййидлар, яъни Муҳаммад пайгамбар авлодлари сифатида танилганлар ва катта ҳурмат эътиборда бўлганлар. Саййидларнинг ҳақ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларга имтиёзлар бериш йўли билан эса Соҳибқирон ўз таъсирини эл орасида янада мустаҳкамлаш учун замин яратган.

"Ёрлик" да "Дор ус-салтанат-и вилоят-и Хоразмда ҳаволагар" бўлган давлат хизматчиларининг барчасига мурожаат этилганидан Абу Муслим авлодлари ана шу вилоятда истиқомат қилганликларини билса бўлади. Уларнинг сони қанча бўлганлигини айтиш қийин, аммо "ўзларидин аҳл-и сопиҳлари қози бўлиб, таблиғ-и ҳуқком ва қози қилсунлар", дейилганлигидан, жумладан, кўринадики, саййидлар жамоаси ҳар ҳолда тэрқоқ ҳолда бўлмасдан, юқорида таъкидланганидек, Дархон-ота мавзеида гўч ҳолда истиқомат қилгани ва улар маълум миқдорда ер-сув, тегиримон каби бойликларнинг эгаси бўлганликларини тахмин этиш мумкин.

“ЁРЛИҚ” ДАГИ МАЪМУРИЙ АТАМАЛАР

Мол-мулк, ер-сув каби бойликларнинг мавжудлиги “тамом олиғдор ва жамиъ таҳсилдорлар . . . оларга ҳеч ваҳҳдин сабаб и тасдиъ ва озор бермасунлар”, дейилишидан ва бу “тамом-и олиғдор” тушунчасига қандай мансабдорлар киришининг кўрсатилиб ўтилганлигидан кўзга ташланиб турибди. Масалан, «Ёрлиқ» да санаб ўтилган фуқародан олиқ-солиқ йиғадиганлар қаторига киритилган “мисли иноқ ва атолиқлар ва тўқсовуллар ва жиғдовуллар» нинг ҳар қайсиси мол-мулк ва ер-сув ҳамда бошқа турдаги олиқ-солиқлар билан шуғулланган. Саййидларнинг барча бойликлари ана шу санаб ўтилган амалдорлар хизмат вазифасига кирган барча мулкий йиғинлардан озод этилган.

Олиғдорлар қаторига «қушчилар» сўзи ҳам қўшилган. Бу аслида ҳукмдор ихтиёридаги ов қушларининг қаровчиси, айна вақтда подшоҳ овини ташкил этувчи кимса, яъни “овбеги” ҳам саналган. Маълумки, ўша давр подшоҳларининг овлари катта тантана билан уюштирилган ва уларда юзлаб, баъзан минглаб кишилар иштирок этган. Ов қилиш муддати бир неча кунга, айрим ҳолларда эса бир неча ҳафтага чўзилган. Овбеглари қушчиларга зарур бўлган пайтда, ўша жойдаги аҳолидан озиқ-овқат, улов олиш, одамларни сафарбар этиш ҳуқуқи ҳам берилган. Саййидлар бундай ташвишдан озод этилганлар. Хужжатда келтирилган яна икки сўзга ҳам изоҳ бериб ўтиш керак бўлади. Улардан бири «элчилар» ва иккинчиси эса “йўлчилар” дир. Бу сўзларда ҳам юқоридагидек ўша даврга хос ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг маълум қирралари ўз аксини топган. Табиийки, «Ёрлиқ» даги ҳар бир сўз ва иборадан кузатилган мақсад унинг замондошлари учун тўла равишда тушунарли бўлган. Биз эса Амир Темур давлатида унинг дастлабки кунларидан бошлаб ўрнатилган ва барчанинг қатъий амал қилиши шарт бўлган тартиб қоидаларни тўла-тўқис ўрганмасдан туриб уларнинг замирида яширинган маъноларни ўз даврининг тушунчаси тарзида ўқиб олишимиз қийин, албатта.

Шундай қилиб, хужжатда «элчилар» ва “йўлчилар” га ҳам саййидларни бевозта қилиш манъ этилган. Демак, улар ҳам ҳатти-ҳаракатлари билан белгиланган қонунга мувофиқ юқорида эслатилган “олиғдорлар” қаторидан ўрин

олишган. Бу нарса бекорга айтилган эмас. Гап шундаки, Амир Темур Туронзамин ҳукмронлигини қўлга киритгач, мустақил давлат номидан турли мамлакатлар ва катта-кичик подшоҳликлар билан дипломатик алоқаларни изчил суратда йўлга қўйишга интилган. Манбаъларнинг гувоҳлик беришича, уни дастлаб атроф мамлакатлар подшоҳлари муборакбод этиб, бирин-кетин Самарқандга элчилар йўллаган. Империя ташкил топгандан кейин эса жаҳоннинг турли бурчакларидан бу ерга элчилар кела бошлаган. Ўз навбатида Соҳибқирон номидан ҳам ўнлаб давлатларга турли масалалар юзасидан пайдар-пай элчилар жўнатиб турилган. Аммо Ўрта Осиёдаги сафар шарт-шароитларининг оғирлиги, қўл жойларда эса сиёсий беқарорлик ҳукм сурган бир пайтда элчиликлар катта қийинчиликларни бошдан кечирган, айрим ҳолларда улар талон-тарожга дуч келиб, ўз вазифаларини адо эта олмасдан орқага қайтишга ҳам мажбур бўлганлар.

Амир Темур ана шундай ҳолларни ҳисобга олиб, ўз мамлакатида бу масалада ҳам қатъий тартиб ўрнатганди. У ҳукмронлик қилган давлат сарҳадларида элчилар бедахл кишилар сифатида қаралар, Соҳибқироннинг буйругига биноан жойлардаги барча катта-кичик амалдорлар уларга ҳар томонлама қўлай шароит ҳозирлашлари шарт қилиб қўйилганди. Бу ҳақда айниқса 1403 – 1406 йилларда Амир Темур империясида сафарда бўлган Кастилия (Испания) элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларида ажойиб маълумотларга дуч келамиз⁸⁷. Чунки бу ҳол Амир Темур давлатида ўрнатилган қатъий қоидалардан бири бўлган. Уни бузганлар жазога мустаҳиқ қилинганлар. «Ёрлик» да саййидлар бу борага тааллуқли хизмат ва олиқ-солиқдан ҳам озод этилганлар.

“Йўлчилар” масаласи ҳам маълум тарзда элчилар ҳақидаги масалага ўхшаб кетади. Маълумки, Амир Темур давлатида вилоятлар, унинг таркибига кирган мамлакатлар билан доимий алоқалар воситасини жорий этишга эътибор берилган. Аввал Туронзаминда, сўнгра империянинг бошқа сарҳадларида суворийларнинг бир қўнимда тезкорлик билан босиб ўтадиган масофасининг ҳар бирида махсус қўнимгоҳлар ташкил этилгач, уларда етарли от-улов, озиқ-овқат захиралари шай қилиб қўйилган. Бу қисман Чингизийлар алоқа тартиб қоидабини эслатади. Маълумки, уларда ана шундай нуқталарни «ём» деб аталган ва ҳатто махсус «ём солиғи» – “йўл солиғи” ҳам жорий этилган⁸⁸. Амир Темур империясида ана шу тарздаги манзиллараро алоқалар тизими янада такомиллаштирилган.

"Ҳар бир сарҳад, вилоят ва лашкарда, - деб ёзилган "Темур тузуклари" да, - хабар ёзувчи (хабарнавис) лар тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ ўзининг ва ёт бегона лашкарнинг ҳатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин . . . Ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар. Амр қилдимки, мингта тезюарар туя минган, мингта от минган елиб югурувчи кишини чопкунчи, минг нафар тезюарар пиёдани (чопар) этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, кор-ҳол юз бермасдан бурун чора ва иложини қилайлик . . ."⁸⁹

Манзилгоҳлар орасидаги ҳаракат кеча-кундуз узлуксиз давом этган. Шунинг учун ҳам Амир Темур, бепоен империянинг қаерида бўлмасин, ҳаммавақт ўз давлати сарҳадлари ва қўшни мамлакатларда рўй бераётган ҳамма воқеалардан огоҳ бўлиб турган, барча хавф хатарнинг олдини олишга муваффақ бўлган. Айни вақтда алоқа масаласидаги бу тартиб-қоидага монъелик қилиш қатъиян манъ қилиниши билан бирга, зарур ҳолларда "йўловчи" ларга зудлик билан ёрдам кўрсатиш манзилгоҳлар атрофидаги барча табақадаги аҳоли зиммасига юклатилган мажбуриятлардан бири бўлган. Бу эса ўз навбатида «йўловчи» ларнинг ўз вазифаларини адо этишда маълум имтиёзларга ҳам эга бўлганлигини кўрсатади. Амир Темур «Ёрлик» ида Хоразм саййидлари бу масала билан боғлиқ мажбуриятлардан ҳам озод этилганлар.

АМИР ТЕМУРНИНГ ДИН СИЁСАТИ

Манбаълардан яхши маълумки, Амир Темур ўз фаолиятининг дастлабки кунларидан то охиригача амалга оширган барча тadbирларини ўз даври шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда ислом динини мустаҳкамлаш шиори остида ҳаётга тadbиқ қилиб борган. Бу эса унга бир тарафдан Мовароуннаҳрни ягона давлат сифатида тиклашда қарийб бир ярим аср давом этган ғайридин мўнғиллар ҳукмронлиги натижасида диний эътиқоднинг сусайишидан норози бўлган аҳоли қатламларини ўз атрофига жипслаштириш имконини берган бўлса, иккинчи тарафдан Соҳибқироннинг хорижий юришларида унга ҳарбий-сиёсий кучлар

қаршилигини синдиришда ҳам ғоявий қурол сифатида қулай шароит туғдириб келган⁸⁰. Аини вақтда Амир Темур ислом динининг айрим оқимларини ўзларига ниқоб қилиб салтанатда ўрнатилган тартиб-қоидаларга нисбатан норозилик ҳаракатларини кўзгаш учун қилинган ҳар қандай уринишларни қоралади ва уларни жазолади. У ислом дини асосларини мустақамлаш, дин пешволарини хурмат қилиш, уларга яхши шарт-шароитлар туғдиришга ҳаракат қилди, аммо давлат бошқаруви тизгинини уларга бериб қўймади, ва давлатчилик сиёсатига оид барча муаммолар ечими унинг иродаси ҳамда ақл-заковати билан ҳал қилиб келинди.

Амир Темурнинг дин масаласидаги сиёсати у давлат теласига келмасдан анча олдин намоён бўлганди. 1361 йилда у Жетедан ҳужум қилиб келган кўчманчилар қўлидан улар асир олган етмишта Термизли саййидни қутқазиб қолган ва бу иши учун Туғлуқ Темурнинг ғазабига учраган эди⁸¹. Шундан бошлаб Мовароуннахрдаги барча саййидлар унинг тарафига ўтган эдилар. Улар Ўрта Осиёни мўнғил зулмидан озод этгач, Амир Темур саййидларни пайғамбар авлоди сифатида янада кўпроқ эҳтиром эта бошлайди. "Саййидлар орасидан лаёқатли биттасини, - деб ёзилган "Темур тузуклари" да, - аҳли исломга садр этиб тайинладим. Тамом вақфларни бошқариш ва назорат қилиш учун мутаваллий танлашни, ҳар бир шаҳар ва вилоятда қозий, муфтий, мухтасиб тайинлашни унинг ўзига ҳавола этдим. У саййидлар, уламо, шайхлар ва бошқа диний арбобларга суюрғол белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қилсин, дедим"⁸². Демак, диний арбобларнинг моддий жиҳатдан таъминланишига ҳам Амир Темур алоҳида эътибор бериб келган.

Ушбу «Ёрлик» Амир Темур давлатида барча ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий масалаларнинг қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштирилишига катта эътибор берилганлигини кўрсатади. Ҳужжатчилик тарихидан шу нарса маълумки, ер-сув, мол-мулк эгаллиги ҳамда имтиёзлар билан боғлиқ ҳуқуқлар ҳар вақт турли тарздаги васиқа, ёрлик ва бошқа расмий қоғозларда ҳукмдорлар, қозилар муҳрлари билан тасдиқланган ҳолда уларнинг эгалари ихтиёрида ашёвий далил сифатида сақланиб келинган. Аммо ҳар бир давлатда юз берган сиёсий ўзгаришлар, сулола алмашинувлари, ҳатто аввалгиси ўрнига бошқа подшоҳнинг тахтга чиқуви натижасида улар қайтадан кўриб чиқилган ва янги ҳукмдорнинг фармонига мувофиқ ҳужжатга унинг муҳри ҳам босилиб, бундай ҳужжатлар қайтадан ўз кучида қолдирилган ёки бекор қилинган.

Шундан келиб чиққан ҳолда ушбу “Ёрлик” нинг ёзилишига сабаб бўлган яна бир масала юзасидан фикр юритиш мумкин. Унинг бошланиш қисмида келтирилган сўзларда Муҳаммад пайгамбар авлодлари саййидларнинг илгарилардан Ислому дунёсида катта имтиёзларга сазовор бўлиб келганликлари алоҳида қайд қилинади. Фараз қилиш мумкинки, Абу Муслим авлодидан бўлган Хоразм саййидлари мўнғиллардан олдинроқ бу ерда катта имтиёзларга эга бўлган, эҳтимол улар ҳатто Чингизийлар замонида чекланган тарзда бўлса-да, ўз ҳуқуқларини сақлаб қолишга муяссар бўлгандирлар.

Мовароуннаҳрда Амир Темур салтанати қарор толғач, табиийки, Хоразм саййидлари Соҳибқиронга мурожаат қилиб, янги ҳукмдор уларнинг ана шу ҳаққ-ҳуқуқ ва имтиёзларини расмий тан олишини ва уни махсус фармон билан қонунлаштиришини илтимос қилиб, унга мурожаат этган бўлишлари эҳтимолдан узоқ кўринмайди. Чунки улар Амир Темурнинг Ислому динини мустаҳкамлаш йўлидаги сиёсатидан яхши хабардор бўлганлар. Соҳибқирон эса бу борадаги ўз эътиқоди ва йўриғига амал қилиб, уларнинг барча истакларини ана шу “Ёрлик” билан амалга оширган. Бу ҳол “Темур тузуклари” да айтилган қуйидаги сўзларнинг оғишмай ҳаётга тадбиқ этилганини кўрсатади: “Биринчи навбатда . . . саййидлар ва уламои иззат ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса, дарҳол муҳайё этиб, муқаррар равишда уларнинг аҳволидан хабардор бўлиб туришни буюрдим”⁹³.

ХУЛОСА

Амир Темур томонидан Хоразм сарҳадларида истиқомат қилган Абу Муслим авлодлари -- саййидларга иноят этилган ушбу туркий “Ёрлик” ни ўқир эканмиз, бобокалонимизнинг ўта нозик сиёсатчи ва зукко давлат арбоби бўлганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Соҳибқирон ўз мамлакатида давлатчилик сиёсатини адолатли куч ва Қуръони Каримга асосланган ҳолда, ҳар иккала омилдан фойдаланиб билан фойдаланган тарзда амалга оширган. Бунга ушбу “Ёрлик” бутун борлигича гувоҳлик бериб турибди. У Соҳибқироннинг мураккаб ўрта аср шароитида дин соҳасидаги оқилона сиёсатини ўзида акс эттирган тарихий ҳужжатдир. Айни вақтда бу “Ёрлик” XIV асрнинг охириги чорагида юртимизда қарор топган сиёсий воқеалар, умуман, ўша давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг кўпгина

янги қирралари ҳақида ҳаққоний хабар етказувчи ўта муҳим тарихий ҳужжат сифатида мутахассислар учун гоят катта аҳамиятга эгадир.

ИЗОҲЛАР:

1. ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 5, 44 жилд.
2. Ушбу ёрлиқнинг асл нусха эканлиги (ёзуви, муҳри, айрим сўзлари) ҳақидаги баҳсни ҳозирча очиқ қолдирамиз. Фикримизча, бу масала шунга ўхшаш бир неча ҳужжатларни муқойиса асносида ҳал этилиши мумкин. Афсуски, Амир Темурдан сўнг салтанатда кўтарилган ички низолар, тож-тахт учун олиб борилган тинимсиз курашлар, чет эл босқинчиларининг қайтадан бош кўтариб, Темурийларга қарши уюштирган ҳарбий юришлари даврида бу тариқадаги минглаб расмий ҳужжатлар изсиз йўқолиб кетган. Ваҳоланки, ўша давр хўжалик, социал ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётини асл нусха ҳужжатлар асосида ўрганиш манбаъшунослар олдида турган энг муҳим ва долзарб масалалардан биридир. Албатта, бу даврга оид вақфномалар, мактуботлар озми–кўпми таҳлил этилиб келинмоқда. Аммо бу ҳали Темур салтанати даврини яхлит ўрганиш учун етарли эмас. Бунинг учун жаҳондаги етакчи қўлёзма фондлари ва кутубхоналарида сақланаётган Амир Темур даврига оид ҳужжатлар мажмуалари синчиклаб ўрганилиши керак.
3. Бизнинг фикримизча, Амир Темур ўзининг дастлабки ҳукмронлиги даврида, яъни 1370 йилда тахтни қўлга киритгач, Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида ўзининг дастлабки муҳрини ясаган ва бу муҳр унинг жаҳонгирлик сиёсати бошланганига қадар муомалада бўлган. Тарихдан маълумки, ҳар бир ҳукмдор, агар у маълум муддат тахт эгаси бўлиб турган бўлса, бир неча хил муҳр эгаси бўлиб, улар шакл ва ёзувлари жиҳатидан бир биридан фарқ қилган. Масалан, Субҳонқулихоннинг (1680 – 1702) 1681 ва 1686 – 1687 йилларда қўллаган уч хил муҳри бўлган Шундай ҳолни Маиғитпар сулоласидан

бўлмиш Амир Ҳайдардан тортиб, то Амир Саййид Олимхонгача бўлган ҳукмдорлар даврида ҳам кузатиш мумкин. Бундай ҳол ҳатто юқори мансабдор шахслар (амирзода, шайх ул-ислом, қушбеги, девонбеги, қози-калон ва бошқалар) муҳрларида ҳам учрайди. Қаранг: Қурбонов Ғ. XVIII – XIX аср бошларида Бухоро муҳрлари; Маннонов Б.С. Туркистон ҳукмдорларининг муҳрлари; Маннонов Б.С. Амир Темурнинг муҳрлари ҳақида.

4. "Туркестанские ведомости", 1910 йил, 12 ноябр, № 254.
5. "Туркестанские ведомости", 1910 йил, 13 ноябр, № 255
6. Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству. С. 47 - 58.
7. Лунин Б.В. Историография. С. 204.
8. Лунин Б.В. Средняя Азия. С. 144.
9. Шарқ кўлёмаларининг йирик билимдони И.Одипов бу ҳужжатни тавсиф этиб, уни «Тархон Ёрлик» деб номлаган. Қаранг: ЎзФА ШИ кўлёмалар фонди, Инвентар китоби, 1-жилд, Ёрликлар боби, инв. № 5.
10. "Туркестанские ведомости", 1910 йил, 13 ноябр, № 255.
11. "Туркестанские ведомости", 1910 йил, 5 декабр, № 274.
12. "Туркестанские ведомости", 1910 йил, 12 ноябр, № 254.
13. ЎзФА ШИ кўлёмалар фонди, Ёрликлар, инв. № 5, 44-жилд.
14. Мўминов И. Амир Темур. 30 – 32 бетлар
15. Аслида "Ёрлик" битилган ҳижрий 780 йил мелодий 1378-79 йилга тўғри келади.
16. Мўминов И. Амир Темур. 33 бет.
17. Умняков И.И. Международные отношения. С. 186
18. A.Zeki Velidi Togan. Bugünkü türkiî Turkistan, s. 10 4 – 105.
19. Валиди Тўғон бу ҳақда ёзар экан, у Аё София кутубхонасида 3220 рақами билан сақланаётган Ибн Халдун асарининг 80 саҳифасида ана шу маълумотга дуч келганлигини таъкидлайди. Қаранг: A.Zeki Velidi Togan. Bugünkü türkiî Turkistan, s. 10 5.
20. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия. С. 89.
21. Бартольд В.В. Об одном уйгурском документе. С. 117 – 118.
22. Тўхтиев И. Темур ва Темурийлар. 10 – 12 бетлар.

23. Ўша асар. 11 бет.
24. Султонов Ў. Хатт-и Бобурий. 92-бет.
25. Каромат Д. Тюркская лексикография в Индии. С. 68 – 72.
26. Умаров Э.А. Гласные староузбекского языка.
27. Извлечения из китайских источников. С. 12; Хўжаев, А. Хўжаев. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. 17 – бет.
28. Аманжолов А.С. История и теория древне-тюркского письма.
29. Сулейменов О.. Аз и Я; А.Каримуллин. Татары: этнос и этноним; Агасыюглу Ф. Азер халгы. (сечме җазылар). С. 157; Zekiyeв M. On ve Orta Asya. S. 425-432..
30. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности; Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники; Содиқов Қ. Кўк Турк битиклари.
31. Махмуд Кошгарий. Туркий сўзлар девони. 1-жилд. 338–бет.
32. Хоразм турк тилининг бу ҳудудларда тарқалиши Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топиши ва XII асрнинг иккинчи ярими – XIII асрнинг бошларида Хоразмнинг халқаро нуфузи кучайиб кетганлиги билан боғлиқ бўлган. Қаранг: Буниятов З.М. Государство хорезмшахов-Ануштегинидов. С. 118 – 128.
33. Vodrogligeti A. The Formation of the Khorazmian Turkic literary language, p. 43 – 66; Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. С. 244; Yuce N. Harezmi Turkcesi, p. 794.
34. Щербак А.М., Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнетюркской рукописи. М., 1959; Хорезми. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н.Наджила. М., 1961; Yuce N. Harezmi Turkcesi, p. 793 – 803; Sagol G. Harezmi Turkcesi ve Harezmi Turkcesi ile Basilan Esler, in: Turkler. 5, Ankara, 2002, p. 804 – 813.
35. Касымова Д.Ж. Феномен чагатайского языка как интердиалект кочевых и оседлых тюркских народов. С. 270 – 273.
36. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 32.
37. Бу ерда «Ўрта Осиё» атамаси унинг географик маъносида ишлатилган. Географик адабиётда Ўрта Осиё ҳудудлари “Туркистон”

табий географик ўлкаси деб ҳам аталади ва унинг аниқ чегаралари ҳам белгиланган: шарқда унинг чегараси Каспий дёнгизининг гарбий қиргоғи бўйлаб, шимолда – Урал (Йаиқ) дарёси ва Орол Иртиш сув айирғичи бўйлаб, шарқда – Тянь-Шань, Олой ва Помир тоғлари, жанубда эса Ҳиндуқуш ва Туркман-Хуросон тоғлари бўйлаб ўтган. Мушкетов И. Туркестан. Геологическое и орографическое описание. С. 15.

38. Бизнинг ихтиёримизда ҳозирги вақтда ҳаммаси бўлиб 300 га яқин бундай хариталар тўпланган. Шундай хариталардан бири ҳақида биз илгари батафсил маълумот берган эдик. Қаранг.: Камолитдин Ш., Мукминова Р. Заметки о географической карте Средней Азии Абрахама Мааса С. 16 – 26.
39. Бу ноёб икки тилли (юнон ва лотин тилларида) ёзувларга бой харита Лондонда Буюк Британия кутубхонасининг картография хазинасида сақланмоқда. У 1732 йилда Англиялик хариташунос Джон Семекс томонидан Лондонда нашр қилинган (The British Library, King's Topographical Collection, 114, 53).
40. Туркий тиллар оиласида ўзбек тили уйғур тили билан биргаликда алоҳида қарлуқ тил группасини ташкил этади. Қаранг: Баскаков Н.А. Основные исторические этапы формирования тюркских языков. С. 37 – 39.
41. Lubin N., Fierman W. Uzbeks, Encyclopedia of World Cultures, p. 395 – 399.
42. Умавийлар ва Аббосийлар ҳақида қаранг: Босворт К.Э. Мусульманские династии. С. 29 – 36.
43. Абу Са'ид Гардизи. Зайн ал-ахбар. С. 40 – 42.
44. Хайр ад-дин аз-Зирикли. Т. 4. С. 112; Frye R.N. The Role of Abu Muslim in the 'Abbasid Revolt, p. 28 – 29; Abu Muslim, p. 141; Ислам. Энциклопедический словарь. С. 10.
45. Абу-л-Фарадж ал-Исфахани. С. 201.
46. Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафи. С. 224; Абу Са'ид Гардизи. Зайн ал-ахбар. С. 38.
47. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. С. 137, 147, 151.

48. Абу Бакр 'Абд Аллоҳ ибн Айбек ад-Даводарий (XIV аср) нинг «Дураг ат-тижан ва таворих гураг аз-заман» («Машхур кишилар тарихидан дурдоналар»)» асарида хабар берилдики, Абу Муслим Бахту-хон исми бир одамнинг аалоди бўлган. Қаранг: Koprulu F. Turk edebiyatinda ilk mutasavviflar. S. 25 – 26, 249 – 251.
49. Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976. С. 38.
50. The Fihrist of Ibn an-Nadim, vol. 2, p. 969.
51. Абу Бакр 'Абд Аллоҳ ибн Айбек ад-Даводарий (XIV аср) нинг ёзишича, у «Ўғуз-нома» нинг Жиброил ибн Бахтишу амалга оширган арабча таржимаси матнини ўз кўзи билан кўрган. См.: Koprulu F. Turk edebiyatinda ilk mutasavviflar. S. 25 – 26, 249 – 251; "Dede Korkut Kitabi", I, p. 35 – 37.
52. "Dede Korkut Kitabi", I, p. 35 – 37.
53. Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976. С. 38.
54. Тревер К.В., Якубовский А.Ю., Воронеж М.Э. История народов Узбекистана. Т.1. С. 141.
55. Бартольд В.В. К истории персидского эпоса. С. 407.
56. Koprulu F. Turk edebiyatinda ilk mutasavviflar. S. 25 – 26, 249 – 251.
57. Арабский аноним XI века. С. 96; The Encyclopaedia of Islam, vol. 1, p. 141.
58. Ibn Qutaiba, Kitab al-Ma'arif, p. 214 – 215.
59. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. С. 68.
60. Бу ҳаракат сурияликлар, набатийлар, мисрликлар, юнонлар, испанлар, яҳудийлар сингари араб бўлмаган халқлар орасида кенг тарқалган бўлиб, улар ўз маданиятларининг араб маданиятидан устунлиги хусусида даъво қилганлар. Лекин уларнинг ичида эронликларнинг *шуъубийя* ҳаракати вакиллари энг ашаддий ва кўп сонли бўлганлар. Қаранг: Browne E.G. A Literary History of Persia, pp. 265 – 267.
61. Ганиханов Ш.М. Некоторые предпосылки движения Абу Муслима. С. 201 – 204.
62. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari, ser. II, p. 1950.
63. Frye R.N. The Role of Abu Muslim in the 'Abbasid Revolt, p. 28, 31, 38.

64. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari, ser. II, p. 1987.
65. Frye R.N. The Role of Abu Muslim in the 'Abbasid Revolt, p. 28, 31, 38.
66. Хилал ас-Саби. С. 90.
67. Бирорта араб манбаъсида Абу Муслимга нисбатан "кофир", "ғайри дин" ёки "ёмон мусулмон" каби сўзлар ишлатилмаган. Агар у бирор диний оқимга асос солганда эди, унинг душманлари Умавийлар албатта бундан фойдаланиб, уни исломга қарши исъён кўтарганликда айблаган бўлар эдилар. Қаранг: Frye R.N. The Role of Abu Muslim in the 'Abbasid Revolt, p. 29 – 30, 37.
68. Булар жумласига Бих-аферид, Синбод Муғ, Исҳоқ ат-Туркий, хуррамийлар, Бабек, равандийлар, Муқаннаъ ва Устоз Сис кўзғолонларини киритиш мумкин. Бу кўзғолонлар ҳақида қаранг: Browne E.G. A Literary History of Persia, vol. 1, p. 246 – 247, 308 – 318; Frye R.N. The Role of Abu Muslim in the 'Abbasid Revolt, p.32.
69. Улар яна «хуррамдинийлар» деб ҳам аталганлар. Қаранг: Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. С. 138, 146, 147, 151; Ислам. Энциклопедический словарь. С. 10
70. Бартольд В.В. Абу Муслим. С. 480; Frye R.N. The Role of Abu Muslim in the 'Abbasid Revolt, p. 29.
71. Kitab al-Fihrist, vol. I, p. 345.
72. Кайсонийлар ҳақида қаранг: Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. С. 132, 133, 135, 138, 143, 147.
73. Мўминов А.К., Жандарбеков З.З. Яссавия таълимоти. С. 87.
74. Муқаннаъ зарб этган тангаларнинг юз тарафида куфий хатида «Аллоҳ иймон ва адолат амр этган», орқа тарафида эса «Ҳошим, Абу Муслим волийси» деган ёзувлар ўйиб ёзилган. Қаранг: Кочнев Б.Д. Монеты Муканны С. 32 – 33.
75. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. С. 19-бет.
76. Низомиддин Шомий. Зафарнома. С. 116.
77. Vambery A. History of Bukhara, p. 42.
78. Melikoff I. Abu Muslim, pp. 30 – 31.
79. Абу Муслим жангномаси. Тошкент, 1996.
80. Melikoff I. Abu Muslim, pp. 30 – 36.

81. Бартольд В.В. Абу Муслим. С. 480.
82. Халифалардан биринчи бўлиб ал-Мансур турк қизига уйланиб, унинг хотини Хумор исми турк қизи эди, кейин ал-Маҳдий Муборак исми турк қизини хотин қилди, кейин бошқа халифалар ҳам улардан ўрناق олдилар. Қаранг: Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. 19-бет; Мокрынин В.П. Торговые связи Киргизии. С. 114. Golden P.V. An Introduction to the History of the Turkic Peoples, p 187 – 194.
83. Абу Бакр Мухаммад ас-Сули. С. 117, 122, 148, 150, 154, 167 и др.
84. Абу Хафс Умар ибн Мухаммад ан-Насафи. С. 224 225.
85. Карев Ю.В. Политическая ситуация в Мавераннахре. С. 213.
86. Самаркандские документы. С. 32, 191, 203, 216, 230.
87. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия. С. 62 - 75.
88. Россия XIII - XV асрларда Олтин Ўрдага бошқа солиқлар қаторида “ём” солигини ҳам тўлаб келган. Рус тупроғида бошқа солиқлар қаторида у кейинги асрларда ҳам сақланиб келган. Қаранг: Советская Историческая Энциклопедия. Т. 16. М., 1976. С. 891.
89. “Темур тузуклари”. 95-бет.
90. Темур ва Темурийлар даври тарихи. 102-бет.
91. Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. 10 - 20 бетлар.
92. “Темур тузуклари”. 57-бет.
93. “Темур тузуклари”. 67-бет.

ЁРЛИҚ МАТНИНИНГ ҲОЗИРГИ ЎЗБЕКЧАГА ТАБДИЛИ

1 – «Абу-л-Музаффар . . . р (?)¹ ал-Мансур Амир Темур Муҳаммад Баҳодирхон сўзим!²

2 – Ҳукм-и ҳумоюн-и жаҳонпаноҳий бўлдиким, қадим ул-айёмдин ило ҳоза-л-ҳангом

3 – таъзим ва тавқир-и авлод-и Саййид-и Коинот³, Хулоса-йи Зубда-йи мавжудот, аҳл-и ҳукумат –

4 – подшоҳлорға ва сойир-и аҳл-и Исломига вожиб ва лозим эрди, бу ваҳҳдин ҳукком зави-л-эҳтиром мо тақаддамлорига авлод-и

5 – Абу Муслимни жамиъ-и тақлифотдин сиво ва марфаъ ул-қалам қилиб, нишон-и муборақлорини берком эрконлар. Биз ҳам ба-дастур-и собиқ бу авлодни

6 – алтоф-и хисравона бирла сарафроз ва марҳамат қилдуқ-ким, онча амалдорлоркэ, мисли 'иноқлор⁴ ва атолиқлор⁵ ва тўқсовуллор⁶ ва жигдовуллор⁷

7 – ва удайчилор⁸ ва элчилор⁹ ва йўлчилор¹⁰ ва кушчилор¹¹ ва тамом-и олиғдор¹² ва жамиъ-и таҳсилдорлор¹³ ва соҳиб дахллорка, дор ус-салтанат-и вилоят-и

8 – Хоразмда ҳаволагардурлор, мисл-и ақо¹⁴ ва арбоб¹⁵ ва ғайриҳим, бу 'иноятнома Ёрлиқ алорға манзур бўлғоч, камо ҳаққуху (м),

9 – бу авлодлорнинг бавожибий 'иззат ва икромлорини баржо келтуруб олорға ҳеч ваҳҳдин сабаб-и тасдиъ ва озор бу жамоъа

10 – ўлмасунлар, ва 'ало-л-хусус, аҳл-и қазо¹⁶ ва муҳтасиб¹⁷ никоҳона¹⁸ ва муҳтасибона¹⁹ талаб қилмосунлар. Алорнинг ўзлоридин аҳл-и салоҳлори қози бўлиб,

11 – таблиғ-и ҳукком қози қилсунлар, офарида-йи алордин бозорда ва йўлда харж²⁰ ва бож²¹ талаб қилмасунлар, токи лаънатлорға гирифтор бўлмағойлор теб, ҳукм-и 'олий битилди – 780²²»

Ёрлиққа босилган муҳр ичидаги езув:

"Амир Темур Кўрагон ибн Тарағай".

ИЗОҲЛАР :

1. Бу сўзнинг ёзилишида хиралашиб кетган ҳарфлар бирикмасининг фақат охириги "р" ҳарфи аниқ ўқилади. Ундан олдинги иккита ҳарф эса ўчиб кетган.
2. Тадқиқот муаллифлари ушбу "Ёрлиқ" ни ўқишда кўрсатган ёрдамлари учун Амир Темур даври манбалари бўйича йирик мутахассис, тарих фанлари доктори А.Ўринбоев ва таниқли шарқшунос Қ.Мунировларга чуқур миннатдорчилик изҳор этадилар. "Ёрлиқ" ўз вақтида Н.П.Остроумов томонидан рус тилига таржима қилинган бўлса-да, аммо ундаги атамаларга изоҳ берилмаган эди. Ваҳоланки, ҳужжатда учрайдиган терминлар таҳлили Амир Темур «Тархон-Ёрлиғ» ининг беқиёс катта аҳамиятга молик манбаъ сифатида намоён этади. Ва айни вақтда Абу Муслим авлодларига кўрсатилган эътибор даражасини аниқлашга ёрдам беради.
3. *Саййид-и Коинот* ибраси остида одатда Муҳаммад пайғамбар назарда тутилган, унинг авлодлари эса *саййидлар* деб аталган. Аслида Абу Муслимнинг ўзи саййидлардан бўлмаган, лекин Хуросон амири вазифасида бўлганда, бирор *саййидлар* оиласи билан қариндош тутинган бўлиши мумкин.
4. *Иноқ* - мамлакат ҳукмдорига энг яқин киши (Қаранг: Семенов А.А. Очерк устройства. С. 61).
5. *Атолиқ* – шаҳзодалар тарбияси билан ота ўрнида шугулланувчи мансабдор (Қаранг: Семенов А.А. Очерк устройства. С. 61).
6. *Тўқсовул* – йўл нигоҳбони; маълум жойларда туриб, ўтаётган карвон эгаларидан бож олувчи (Қаранг: Жувонмардиев А. XVI – XIX асрларда Фарғона. 173 бет).
7. *Жигдовул* (ёки *чандовул*) – лашкарнинг ёки марказ бўлинмаларидан бирининг ортдаги қисми.
8. *Удаёчи* – ўрнатилган тартиб қоидаларнинг бажарилишини назорат этувчи амалдор (церемониймейстер). Масалан, Бухоро амирлигида у қўлида заррин қамчин билан "Ҳазрат амиримизни худо ўз паноҳида асраб, мартабаларини янада баланд қилсун!"

дея хонга йўл очиб турган (Қаранг: Семенов А.А. Очерк устройства. С. 21).

9. *Элчи* – бошқа ҳукмдорга маълум топшириқ билан юборилган шахс. Элчилар фаолияти ҳақида қаранг: Амир Темур жаҳон тарихида. 94 –114-бетлар; Хожа Самандар Термизий. Дастур ал-мулук. 80 – 81-бетлар.
10. *Йўлчи* – элчилар, амалдорлар, чопар ва хабарчилар аҳоли яшайдиган бирор жойда тўхтаганларида ўша жойдаги аҳолининг уларга хизмат қилиб туришини таъминловчи амалдор.
11. *Қушчи* – амир, хон, подшоҳларнинг ов вақтидаги қуш (почин) ларига мутасадди шахс; ҳукмдор шикори ташкилотчиси. *Қаранг:* Алиев А. Мухаммед Бабур – личность эпохи Среднеазиатского Ренессанса. С. 26 – 34.
12. *Олиғдор* – раъиятдан солиқ тўпловчи амалдор (Қаранг: Жувонмардиев А. Кўрсатилган асар. 172 бет).
13. *Таҳсилдор* – фиқҳ ва ҳадис билан иш кўрувчи амалдор; солиқ йиғувчи (Қаранг: Жувонмардиев А. Кўрсаилган асар. 169 бет).
14. *Ақо* – оила. қабилада ёши улғу киши, жамоа ёки уруғ оқсоқоли (Қаранг: Мухаммад Авфи Ансари. Дастур ал мулук. С. 124)
15. *Арбоб* – эга, қишлоқ бошлиғи, ер-суддан фойдаланиш ишларини назорат қилувчи (Қаранг: Жувонмардиев А. Кўрсатилган асар. 169 бет).
16. *Аҳл-и Қазо* – қозилик билан шуғулланувчи мансабдор шахслар. Улар ҳақида қаранг: Сиасет-намэ. Книга о правлении. С. 44 – 60.
17. *Мухтасиб* – ислом динининг талаб ва шартларининг аҳоли томонидан бажарилишини назорат қилувчи шахс. Бозорларда тарози ва ўлчов ишларини, озиқ овқатларнинг сифати ва нархларини ҳам кузатиб борган (Қаранг: Уринбоев А. Письма-автографы. С. 144; Мухаммад-Рафи' Ансари. Дастур ал-мулук. С. 73).
18. *Никоҳона* – шарият бўйича, ҳар бир мусулмон ўғил уйлантирганда ёки қиз узатилганда, тўйдан олдин ёки кейин никоҳ ўқитиши шарт бўлган. Ушбу маросимни ўтказишга сарф қилинган маблағ *никоҳона* деб аталган.

19. *Муҳтасибона* – муҳтасиб моёнаси учун раъиятдан йиғиладиган (ундириладиган) мажбурий солиқ.
20. *Харж* – йўлда ва бозорда одамлардан олинадиган ҳақ. Бу атама ўрта асрларда кенг ишлатилган арабча харож сўзидан олинган. Харож ҳақида қаранг: The Encyclopaedia of Islam, vol. 4 (Iran - Kha), p. 1030 – 1056.
21. *Бож* – савдогарлар бир вилоят ёки мамлакатдан бошқа бир вилоят ёки мамлакатга ўтганда, улардан олинадиган бож (Қаранг: Жувонмардиев А. Кўрсатилган асар. 58 59 бетлар).
22. 780 ҳижрий йил милодий 1378-79 йилга тўғри келади. “Ёрлиқ”нинг ҳажми бир варақ, ўлчови 29 X 47 см, 11 сатрдан иборат, ёзуви настаълиқ, тили туркий.

АДАБИЁТЛАР:

Манбаълар:

1. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи / Форс тилидан А.Расулев таржимаси, муҳаррир А.Ўринбоев. Тошкент: Шарқ баёзи, 1993.
2. Абу Бакр Мухаммад ас-Сули. Китаб ал-аврак («Книга пистов») / Критический текст и перевод на русский язык В.И.Беляева и А.Б.Халидова. Предисловие, примечания и указатели А.Б.Халидова. СПб., 1998.
3. Абу Муслим жангномаси. Тошкент, 1996.
4. Абу Са'ид Гардизи. Зайн ал-аҳбар. Раздел об истории Хорасана, перевод и примечания А.К.Арендса. Ташкент: Фан, 1991.
5. Абу-л-Фарадж ал-Исфахани. Книга песен / Перевод с арабского А.Б.Халидова, Б.Я.Шидфар. М.: Наука, 1980.
6. Абу Ҳафс 'Умар ибн Муҳаммад ан-Насафи. Китаб ал-канд фи зикр 'улама' Самарқанд / Назар Мухаммад ал-Фарйобий нашри. Ал-Мадина: Мактабат ал-Каусар, 1991.
7. Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли (Таржимаи ҳол), нашрга тайёрловчи А.Ахмедов. Тошкент: Фан, 1992.
8. Арабский аноним XI века / Издание текста, перевод, введение в изучение памятника и комментарии П.А.Грязневича. М.: Наука, 1960..
9. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География) / Введение, перевод, примечания, указатели Б.А.Ахмедова. Ташкент: Фан, 1977.
10. Махмуд Кошгарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. 3 томлик. Тошкент: Фан, 1960 – 1963.
11. Мухаммад-Рафи Ансари. Дастур ал-мулук (Устав для государей) / Предисловие, перевод, примечания и указатели А.Б.Вильдановой. Ташкент: Фан, 1991.

12. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан Ю.Ҳакимжонов таржимаси, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир А.Ўринбоев. Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
13. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 - 1406 гг.), перевод со староиспанского И.С.Мироновой. М.: Наука, 1990.
14. Самаркандские документы XV – XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д.Чехович. М.: Наука, 1974.
15. Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька / Перевод, введение в изучение памятника и примечания Б.Н.Заходера. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
16. "Темур тузуклари" / Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулла Кароматов таржимаси. Тошкент, 1991.
17. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты / Перевод с арабского, исследование и комментарий С.М.Прозорова (ПГВ – XLIII). М., 1973.
18. Хилал ас-Саби. Установления и обычаи двора халифов (Русум дар ал-хилафа) / Перевод с арабского, предисловие и примечания И.Б.Михайловой (ПГВ – LXVII). М., 1983.
19. Хожа Самандар Термизий. Дастур ал-мулук (Подшоҳларга қўлланма) / Форс тилидан Ж.Эсонов таржимаси. Тошкент, 1997.
20. Хорезми. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н.Наджила. М., 1961
21. Щербак А.М., Оғуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнетюркской рукописи. М., 1959.
22. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari, Annales, ed. M.J. de Goeje, I – III series, Lugduni-Batavorum: E. J. Brill, 1964.
23. "Dede Korkut Kitabı". Ergin Muharrem naşri, I (giriş, metin, faksimile), Ankara, 1958; II, 1963.
24. The Fihrist of Ibn an-Nadim, Translated from Arabic. I – II volumes, vol. 2, p. 969.
25. Ibn Qutaiba. Kitab al-Ma'anif, ed. Wustenfeld F., Gottingen, 1850.

26. Kitab al-Fihrist, Mit anmerkungen hrsg. von G.Flugel / Band I – II. Leipzig, 1871 – 1871.

Илмий адабиётлар:

27. Агасыюглу Ф. Азер халгы (сечме жазылар). Баки, 2000.
28. Алиев А. Мухаммед Бабур – личность эпохи Среднеазиатского Ренессанса. Бишкек, 2000. С. 26 – 34.
29. Аманжолов А.С. История и теория древне-тюркского письма. Алматы: Мектеп, 2003.
30. Амир Темур жахон тарихида. Париж, 1996.
31. Амир Темур ўғитлари / Тўплаб, нашра тайёрловчилар Б.Аҳмедов, А.Аминов. Тошкент: Наврўз, 1992
32. Бартольд В.В. Абу Муслим // Сочинения в 9 томах. Т. 7. М.: Наука, 1971. С. 479 – 480.
33. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана // Сочинения в 9 томах. Т. 7. М.: Наука, 1971. С. 31 – 225.
34. Бартольд В.В. К истории персидского эпоса // Сочинения в 9 томах. Т. 7. М.: Наука, 1971. С. 383 – 408.
35. Бартольд В.В. Об одном уйгурском документе // Сочинения в 9 томах. Т. 8. М.: Наука, 1973. С. 117 – 118.
36. Баскаков Н.А. Основные исторические этапы формирования тюркских языков народов Средней Азии и Казахстана // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. М., 1988 С. 37 – 39.
37. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии, перевод с английского и примечания П.А.Грязневича. М.: Наука, 1971.
38. Бунятов З.М. Государство хорезмшахов-Ануштегинидов (1097 – 1231 гг.). М.: Наука, 1986
39. Ганиханов Ш.М. Некоторые предпосылки движения Абу Муслима // Позднефеодальный город Средней Азии. Ташкент: Фан, 1990. С. 201 – 204.

40. Короглы Х. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976.
41. Кочнев Б.Д. Монеты Муканны // Археология и художественная культура Центральной Азии. Тезисы докладов. Вып. 2. Ташкент, 1995. С. 32 – 33.
42. Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 году, Известия Императорского Российского Географического Общества, т. 10, вып. 2. СПб., 1874.
43. Курбонов Ф. XVIII – XIX аср бошларида Бухоро мухрлари. Тошкент, 1987.
44. Жувонмардиев А. XVI – XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир). Тошкент: Фан, 1965.
45. Извлечения из китайских источников (Перевод А.Ходжаева) // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент: Фан, 2003. С. 5 – 35.
46. Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991.
47. Камолитдин Ш., Мукминова Р. Заметки о географической карте Средней Азии Абрахама Мааса // O'zbekiston tarixi, 2003, № 1. С. 16 – 26.
48. Карев Ю.В. Политическая ситуация в Мавераннахре в середине VIII века // Средняя Азия. Археология. История. Культура. Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В.Шишкиной (Государственный музей Востока). М., 2000. С. 205 – 218.
49. Каримуллин А. Татары: этнос и этноним. Казань, 1988.
50. Каромат Д. Тюркская лексикография в Индии // Общественные науки в Узбекистане, 2003, № 3. С. 68 – 72.
51. Касымова Д.Ж. Феномен чагатайского языка как интердиалект кочевых и оседлых тюркских народов // Урбанизация и нomaдизм в Центральной Азии: история и проблемы. Материалы Международной конференции. Алматы, 2004. С. 270 – 273.
52. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964;
53. Лунин Б.В. Историография общественных наук в Узбекистане. Ташкент: Фан, 1974.

54. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент: Фан, 1965.
55. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
56. Маннонов Б.С. Туркистон ҳукмдорларининг муҳрлари ҳақида янги маълумотлар // Шарқшунослик, № 11. Тошкент: Фан, 2002. 14 – 22-бетлар.
57. Маннонов Б.С. Амир Темурнинг муҳрлари ҳақида // Темурийлар даври маданият ёдгорликлари. 1-қитоб. Тошкент, 2003. 18 – 26-бетлар.
58. Мушкетов И. Туркестан. Геологическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 по 1880 гг. Т. 1. Пг., 1915.
59. Мўминов А., Жандарбеков З. Яссавия таълимоти вужудга келган муҳит ҳақида янги муҳим манба // Шарқшунослик, 1994, № 5. 82 – 88 бетлар.
60. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли эзма манбалар асосида. Тошкент: Фан, 1968.
61. Наджил Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. М.: Наука, 1989.
62. Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 2. Сталинабад, 1954.
63. Советская Историческая Энциклопедия. В 16 томах. М.: Советская Энциклопедия, 1976.
64. Содиқов Қ. Кўк Турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. Тошкент, 2004.
65. Сулейменов О. Аз и Я. Алма-Ата, 1975
66. Султонов Ў. Хатт-и Бобурий // Moziydan sado, 2003, № 3 – 4. 90 – 92-бетлар.
67. Темур ва Темурийлар даври тарихи. Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996.

68. Тревер К.В., Якубовский А.Ю., Воронец М.Э. История народов Узбекистана. В 2-х томах. Ташкент, 1950.
69. "Туркестанские ведомости". Газета Туркестанского генерал-губернаторства. Ташкент.
70. Тўхтиев И. Темур ва Темурийлар сулоласининг тангалари. Тошкент: Фан, 1992.
71. Умаров Э.А. Гласные староузбекского языка XVIII века и новая транслитерация «Луғат-и Турки». Ташкент, 2005.
72. Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и Францией // Труды САГУ. Самарканд, 1956, вып. 61.
73. Уринбоев А. Письма-автографы Абдурахмана Джами из «Альбома Навои». Ташкент: Фан, 1982.
74. Хайр ад-дин аз-Зирикли. Ал-А'лам. Қамус тараджим ли-ашхар ар-риджал ва-н-ниса' мин ал-'араб ва-л-муста'рибин ва-л-мусташриқин, фи 10 аджаз' (в 10 томах), Ал-Қаҳира, 1954 – 1959.
75. Хўжаев, А. Хўжаев. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент: Маънавият, 2001.
76. Abu Muslim, in: *EI*, New Edition, prepared by a number of leading orientalis, vol. 1 (Ned – Sam). Leyden, 1960, p. 141.
77. Bodrogligeti A. Th. Formation of the Khorazmian Turkic literary language: The problem of the interference of lexical systems, in: *Tatarica* (Edendum curvit Abdulla Tukain kulttuuriseura r.y.), *Studia in honorem Ymar Daher Anno 60 sexagenario*, Vammala, 1987, p. 43 – 66.
78. Browne E.G. *A Literary History of Persia*, I – IV volumes, vol. 1, *From the Earliest Times until Firdawsi (to 1000 AD)*, Bethesda, Maryland: Iranbooks, 1997.
79. *The Encyclopaedia of Islam*, New edition, prepared by a number of leading orientalis, vol. I – X, Leiden: E.J.Brill, 1960 – 1986.
80. Frye R.N. The Role of Abu Muslim in the 'Abbasid Revolt, in: *The Moslim World* XXXVII, Hartford, 1947, p. 28 – 38, reprinted in: *Islamic Iran and Central Asia (7th – 12th centuries)*, London: Variorum Reprints, 1979, XIV.
81. Koprulu F. *Turk edebiyatında ilk mutasavvıfıf*. Istanbul, 1976, 3-baski.

82. Lubin N., Fierman W. Uzbeks, Encyclopedia of World Cultures, volume VI, Russia and Eurasia/China, Boston, Massachusetts: G.K. Hall & Co., 1994, p. 395 – 399.
83. Melikoff I. Abu Muslim, pp. 30 – 31.
84. Sagol G. Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Basılan Esler, in: Türkler, 5, Ankara, 2002, p. 804 – 813.
85. Vambery A. History of Bukhara, Karachi, 1990.
86. Yuçe N. Harezmi Türkçesi, in: Türkler, Yeni Türkiye yayınlari, Cilt 5, Ankara, 2002. p. 793 – 803.
87. A.Zeki Velidi Togan. Bugünkü türkili Turkistan,
88. Zekiye Mir Fatih. On ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural, ve Batı Sibirya'daki eski Türkler. Türkler. Yeni Türkiye yayınlari. Cilt 1. Ankara, 2002. S. 425 – 432.

- (۱) ابو المظفر فخر (?) المنصور امير تيمور محمد
بهادرخان سوزم
- (۲) حکم همايون جهان پناهی بولدی کیم قدیم الايام دين
الى هذا الهنکام
- (۳) تعظيم و توقير اولاد سيد کاینات خلاصه زبده موجودات اهل حکومت
- (۴) پادشاهلارغه ساير اهل اسلام غه واجب و لازم ایردی بو وجه دين
حکام نوى الاحترام ما تقدم لاريغه اولاد
- (۵) ابو مسلم نى جميع تکلیفات دين سوى و مرفع القلم قليب نشان
مبارکلارینی بيرکان ایرکانلار بيز هم بدستور سابق بو اولادنى
- (۶) الطاف خسروانه برله سرفراز و مرحمت قيلدوق کیم انچه عملدارلارکه
مثل عناقلار و اتاليقلار و توقساوول لار و جغداوول لار
- (۷) و اودايچيلار و اچيلار و يولچيلار و قوشچيلار و تمامی آليغدار و جميع
تحصيلدار لار و صاحبدخل لارکه دار السلطنة ولايت
- (۸) خوارزم ده حواله گردور لار مثل آقا و ارباب و غيرهم بو عنایت نامه
يارليق الارغه منظور بولغاج کما حقہ (م)
- (۹) بو اولادلارنيناک بواجبى عزت و اکرام لارینی برجا کيلتوروب
الارغه هيچ وجه دين سبب تصديع و ازار بو جماعه
- (۱۰) اولمسونلار و على الخصوص اهل قضا و محتسب نکاحانه و محتسبانه
طلب قلماسونلار الارنيناک اوزلاريدين اهل صلاحلارى قاضى بولوب
- (۱۱) تبليغ حکام قاضى قيلسونلار آفريده الاردين بازارده و يولده خرج و باج
طلب قيلمسونلار تاکی لعنتلارغه کرفتار بولمغايلا تيب حکم عالی
بتلدى - ۷۸۰

ЁРЛИҚ МАТНИНИНГ ЛОТИН ЎЗБЕКЧАСИДАГИ ТАБДИЛИ:

1 – “Abu-l-Muzaffar . . . r (?) al-Mansur Amir Temur Muhammad Bahodirxon so'zimi!

2 – Hukm-i humoyun-i jahonpanohiy bo'ldikim, qadim ul-ayyomdin ilo hoza-l-hangom.

3 – ta'zim wa tawqir-i awlod-i Sayyidi Koinot, Xulosa-yi Zubda-yi mawjudot, ahl-i hukumat –

4 – podshohlarg'a wa soir-i ahl-i Islomg'a wajib wa lozim erdi, bu wajhdin hukkom-i zawi-l-ehtiroim mo taqaddamlorig'a awlod-i

5 – Abu Muslimni jami'i taklifotdin siwo wa marfa' ul-qalam qilib, nishon-i muboraklorini berkon erkonlor. Biz ham ba-dastur-i sobiq bu awlodni

6 – altof-i xisrawona birla sarafroz wa marhamat qilduq-kim, oncha 'amaldorlorke, misl-i 'inoqlor wa atoliqlor wa to'qsowullor wa jig'dowullor

7 – wa udaychilor wa elchilor wa yo'lchilor wa qushchilor wa tamom-i olig'dor wa jami'-i tahsildorlor wa sohib-i daxllorka, dor-i saltanat-i wiloyat-i

8 – Khworazmda hawolagarduror, misl-i aqo wa arbob wa g'ayrihim, bu 'inoyatnoma Yorliq along'a manzur bo'lg'och, kamo haqquhu (m),

9 – bu awlodlorning ba-wojibiy 'izzat wa ikromlorini barjo kelturub along'a hech wajhdin sabab-i tasdi' wa ozor bu jamo'a

10 – o'lmasunlor, wa 'alo-l-xusus, ahl-i qazo wa muhtasib nikohona wa muhtasibona talab qilmosunlor. Alorning o'zloridin ahl-i salohlori qozi bo'lib,

11 – tablig'i hukkom qozi qilsunlor, ofarida-yi alordin bozorda wa yo'lda xarj wa boj talab qilmasunlor, toki la'natlorg'a giriftor bo'lmag'oylor teb, hukm-i 'oliy bitildi – 780”

Yorliqqa bosilgan muhr ichidagi yozuw:

“Amir Temur Ko'ragon bin Tarag'ay”.

Перевод текста «Жалованной грамоты» Тимура, данной в 780/1378-79 г. потомкам Абу Муслима в Хорезме (перевел Н.П.Остроумов)¹.

«Отец победоносных победителей Амир Тимур Мухаммад Багадур-хан.

Слова мои:

Состоялось августейшее повеление «покровителя Вселенной»: от дней древних до дней для носителей власти – государей и прочих представителей ислама – было обязательно необходимо оказывать почет и уважение потомкам «Господина всего существующего, Особой Красы творений»² Поэтому уважаемые начальники, какие были доселе, освобождали всех потомков Абу Муслима от всяких податей и повинностей и оказывали им знаки своего благоволения. И мы также, подобно предшественникам, оказывали этим потомкам царское благоволение своими милостями; какие бы ни были должностны (е) лица, например: *инак, аталык, токсаул, чиндаул, удайчи, посланцы (элчи) и начальники дорог (юлчи), смотрители ночлегов (кушчи), все сборщики податей и налогов, заведывающие оборочными статьями и главноуправляющие в столичном городе Хорезме, каковы: ака, придворные и прочие чины, когда им будет предъявлена эта «жалованная грамота» (йарлик), должны оказывать [потомкам Абу Муслима] почет и уважение и ни под каким предлогом не должны причинять им беспокойства и неприятности. В особенности же казии и мухтасибы не должны требовать с них свадебного сбора, а мухтасибы – штрафных денег. Наиболее достойные из потомков Абу Муслима могут быть казиями, и когда они будут приводить в исполнение постановления шариата, и все вообще живые люди, пусть не требуют от тех потомков никаких налогов и пошлин ни на базарах, ни на дорогах, чтобы не подвергнуться вечному проклятию. Таково высочайшее повеление 780 г.х.»*

На печати, приложенной к этой жалованной грамоте, вырезано:

«Амир Тимур, сын Тарагая Бахадур»

¹ Туркестанские ведомости, 13 ноября 1913 г., № 255. С. 3

² Так именуется в мусульманской письменности пророк Мухаммад.

Translation of the text of "the letters patent" (*yariq*) of Amir Temur issued in 780/1378-79 r. for the descendants of Abu Muslim in Khwarazm

(Translated by Shamsiddin S. Kamoliddin)

"The Father of Victor the Best (?) of Triumphant Amir Temur Muhammad Bahadir-khan, [this is] my word:

The order of the patron of the world issued, that from ancient days up to this time – for the holders of power – the kings and other people of Islam – it was blinding and obligatory to respect and honour of the descendants of the Lord of the Universe, the Peculiar Beauty of [all] creatures. Therefore the respected rulers, who were up to now, released the descendants of Abu Muslim from all taxes [and duties] and made [them] the holders of pen, and gave them the sign of their honour. We also, as [our] predecessors, gave for these descendants our royal respect and favour. All of the officials, such as *'inaq, ataliq, tuqsawul, jighdawul, udaychi, envoys (elchi)*, chiefs of roads (*yoichi*), keepers of lodgings (*qushchi*), all of collectors of taxes and duties, the chiefs and managers of collections in the capital city of Khwarazm like *aga*, courtiers (*arbab*) and other officials, when this letters patent (*yariq*) will be presented for them, they are obligated to respect and honour the descendants [of Abu Muslim], and should not give them any trouble and nuisance. Particularly, the people of *qadi* and *muhtasib* should not demand from them the wedding collection, and paing of fines. The most worthy people of them might be [appointed] as *qadies* and carry into effect the resolutions [of the court], and all of the people [everywhere] should not demand from them any taxes and duties in the markets and roads, that they will not be exposed for [everlasting] imprecation. This imperial order issued in 780 [of Hijra]"

The inscription inside the stamp:

"Amir Temur Kuragon, the son of Taraghay"

ТЮРКСКАЯ ГРАМОТА АМИРА ТЕМУРА

Работа посвящена исследованию текста жалованной грамоты, выданной Амиром Темуром в 780/1378-79 г. потомкам Абу Муслима, проживавшим в Хорезме, и подкрепленной его личной печатью. Грамота написана на тюркском языке красивым почерком *наста'лик* на листке бумаги (29 X 47 см) в 11 строк и хранится в рукописном фонде Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз (инв. № 5, т. 44). В поздних веках грамота была реставрирована и целиком приклеена на тонкую шелковую материю.

Грамота впервые была исследована русским востоковедом Н.П.Остроумовым, который в 1910 г. сделал о ней сообщение на одном из заседаний Туркестанского кружка любителей археологии и опубликовал ее русский перевод в газете «Туркестанские ведомости». Согласно его сообщению, эта грамота была подарена Хивинским ханом генерал-губернатору Туркестанского края А.Д.Калмыкову во время его визита в Хиву.

Настоящая грамота предоставляла потомкам Абу Муслима, называемым в ней также *саййидами*, т.е. потомками пророка Мухаммада, особые права и привилегии, согласно которым, они освобождались от всяких налогов и повинностей, обязательных для всех мусульман. Этим актом Амир Темур подчеркивал свое особо уважительное отношение к потомкам пророка Мухаммада, что являлось частью его политического курса, в котором особое внимание уделялось возрождению религиозных и духовных ценностей.

Одной из главных особенностей этого документа является то, что он написан на тюркском языке. Как известно, деловая корреспонденция и документация в государстве Темуридов велась, главным образом, на персидском языке. Однако, в последний период своей жизни Амир Темур делал попытки более широко использовать тюркский язык в государственных делах и настоящий документ является наглядным этому свидетельством. Кроме того, в нем содержится ценная информация об официальных чинах и административных должностях в государстве Темура.

REZUME

THE TURKIC DOCUMENT OF AMIR TEMUR

The work is devoted for research of the letters patent, given by Amir Temur in 780/1378-79 r. to the descendants of Abu Muslim lived in Khwarazm, and attached his own seal. The document was written in Turkic with beautiful handwriting *nasta'liq* on the sheet of paper (29 X 47 cm) in 11 lines and it is preserved in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of Uzbekistan Academy of Sciences. In later centuries the document had been restored and glued to the thin piece of silk material.

The document firstly had been investigated by the Russian orientalist N.P.Ostroumov, who in 1910 made special report on it in the meeting of the Turkistan Archaeological Society and published its Russian translation in the newspaper "Turkestarskie vedomosti". According to his report, this document was presented by the khan of Khiwa to the general-governor of Turkistan A.D.Kalmykov during his visit to Khiwa.

The document gave to the descendants of Abu Muslim, who also named in the document as *sayyids*, i.e. the descendants of the Prophet Muhammad, special rights, according to which they were released from any taxes and duties obligatory for all Muslims. By this action Amir Temur stressed his special respect to the descendants of the Prophet Muhammad, which was a part of his political course, in which the special focus was given to the revival of the religious and spiritual values.

One of the main features of the document is that it was written in Turkic. As it is known, the official documentation in the state of the Temurids carried mainly in Persian. However, in the late period of his life Amir Temur made some attempts to more wide using of the Turkic in the state affaires, and the present document is an obvious evidence of that. The document contains also valuable information about the official ranks and administrative posts in the state of Temur.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
“Ёрлик” нинг топилиш тарихи	3
“Ёрлик” нинг ўрганилиш тарихи	5
“Ёрлик” муҳим тарихий ҳужжат	7
“Ёрлик” нинг тили ҳақида	10
Абу Муслим	13
Абу Муслим авлодлари	18
“Ёрлик” даги маъмурий атамалар	19
Амир Темурнинг дин сиёсати	21
Хулоса	23
Изоҳлар	24
“Ёрлик” матнининг ҳозирги ўзбекчага табдили	31
Изоҳлар	32
Адабиётлар	35
“Ёрлик” нинг факсимиле сурати	42
“Ёрлик” нинг араб имлосидаги матни	43
“Ёрлик” матнининг лотин ўзбекчасига табдили	44
“Ёрлик” матнининг русча таржимаси	45
“Ёрлик” матнининг инглизча таржимаси	46
Резюме	47
Resume	48
Мундарижа	49

Қороз бичими 60x84¹/₁₆. Адади 200 нусхада.
Буюртма № 53, Ўз Р ФААК босмаҳонасида чоп этилган.
Босмаҳона манзили: И. Муминов кўчаси, 13-уй.